

DOCUMENTA HISTORICA 29.
A JATE Történész Diákkör kiadványa

TURGOT: LEVELEK A TOLERANCIÁRÓL

Fordította és sajtó alá rendezte:
BALÁZS PÉTER

Szeged
1996

DOCUMENTA HISTORICA 29.
A JATE Történész Diákkör kiadványa

TURGOT: LEVELEK A TOLERANCIÁRÓL

Fordította és sajtó alá rendezte:
BALÁZS PÉTER

Szeged
1996

Forrás:
Gustav Schelle: *Oeuvres de Turgot et documents le concernant I.*
Verlag Detlev Auvermann KG Glashütten im Taunus,
1972. pp. 387–425.

Lektorálta
KÖVÉR LAJOS

Sorozatszerkesztő
PÁNDI LAJOS, PTTI FERENC

©JATE Történész Diákkör, 1996.
Balázs Péter, 1996.

HU – ISSN 1216 – 0954

A XVIII. század az utolsó a történelemben, amelynek még voltak igazi polihistorai, azaz olyan értelmiségiek, akik a tudományos és politikai gondolkodás, ha nem is minden, de legalábbis számos területén próbára tették képességeiket. Azért lehetett ez így, mert a Fény századát az akkor élők és alkotók is fordulópontnak érezték az emberiség történetében. Azok, akik az új, felvilágosult gondolat erejét érezték magukban, le akartak számolni a múlt számos, sötétnek és elmaradottnak ítélt intézményével. Úgy gondolták, hogy az új, a rációra és a természet közelségére alapított „felvilágosult” gondolat tulajdonképpen egyetemes, minden tudományt áthat, így ez a tény feljogosítja őket arra, hogy bátran szabadjára engedjék tollukat bármely őket érdeklő kérdésben, legyen az politika, irodalom vagy akár természettudomány. Ezt bizonyítandó, elég ha arra gondolunk, hogy az Enciklopédia szerzői milyen eklektikusan választották meg az általuk megírandó szócikkeket. Maga Turgot is meglehetősen szabados témaválasztással vett részt a nagy műben, ő írta az Etimológia, a Lét, a Nyújthatóság, a Vásárok és Piacok, valamint az Alapítványok témáival foglalkozó szócikkeket. Egyetemes érdeklődésű gondolkodó tehát ő is, főleg, ha hozzátesszük, hogy élete végéig – meglehetősen közepes színvonalon – versírással és latin versfordítással is foglalkozott. Ha ez utóbbi tevékenységével nem is, az összes többivel kiérdemelte kortársai és az utókor figyelmét, sőt általában elismerését is. Kevés olyan alakja van a francia történelemnek, akit senki sem vet meg, és senki sem gyűlöl, hanem általános tiszteletnek örvend. Ejtsünk hát pár szót életéről, nézeteiről, nem mindennapi karrierjéről (és persze bukásáról), végül pedig a toleranciáról szóló levelekről.

Turgot – az Ancien Régime utolsó esélye

Anne-Jacques-Robert Turgot 1727. május 16-án született Párizs városában. Apja, Michel-Étienne Turgot szintén jelentős személyiség volt,

fontos tisztet viselt, ő volt a főváros *prevot des marchands*-ja¹, a király híű és kiválóan képzett tisztviselője. Eme tisztségét 1727–40 között töltötte be, a király nem egy alkalommal kifejezett megelégedésére. Négy gyermeke közül a legifjabb „a mi Turgot-nk”, aki életrajzírói szerint a féltékenység jólnevelt gyermek volt. Iskolai eredményei és előmenetele viszont annál lenyűgözőbbek. 1743-ban a Saint-Sulpice szemináriumába kerül, úgy látszik tehát, hogy rendkívüli képességeit papi pályán fogja kamatoztatni. 1746-ban korengedménnyel – különleges képességeire és apjaura érdemeire való tekintettel – a teológiai fakultás hallgatói közé lép, ez a Sorbonne igazi elitképzője. Turgot itt is kitűnik, nem mély vallási elkötelezettségével, hanem tehetségével és fanatikus munkaszeretetével. Már régen érzi, hogy az egyházi pálya nem neki való, ahhoz pedig, mint egy levelében említi, nincsen kedve, hogy egész életében maszkot viseljen (Franciaországban a korban nem ritka a bevallottan ateista püspök vagy akár érsek). 1751-ben döntést hoz tehát: feladja egyházi pályafutását, a párizsi Parlament alügyésze, később tanácsosa, majd 1753-tól *maitre des requetes*-e² lesz.

A következő lépcsőfok már elég magas: 1761-ben Limoges és környékének intendánsává³, óriási (bár elég elmaradott) területen a király gyakorlatilag teljhatalmú képviselőjévé nevezik ki. Új tisztségben Turgot

¹ A *prevot des marchands* a céhek elöljárója, gyakorlatilag a municipalitás első számú embere.

² A *maitre des requetes*-ek a Királyi Tanács alá rendelt tisztviselők, feladatuk az eléjük kerülő ügyek véleményezése; a döntési jog természetesen a Tanácsé. Önmagában nem túl jelentős feladat; de az előrelépés lehetőségét rejti magában.

³ Az intendáns a központi hatalom gyakorlatilag teljhatalmú képviselője egy tartományban (généralité). Megtalálható ugyan mellette az ősi eredetű tartományi kormányzó, de a XVII–XVIII. századra ez gyakorlatilag tartalom nélküli címmé válik. Az intendánsok gyakran köznemesi származásúak, de a király megnevesíti őket. Tocqueville így vélekedik róluk az Ancien Régime-ről szóló munkájában: „D'Argenson márkai emlékirataiban elmondja, hogy egy nap Law így szólt hozzá: Sohasem hittem volna, amit akkor láttam, mikor controleur général des finances voltam. Tudja meg, hogy ezt a francia királyságot harminc intendáns kormányozza. Nincs maguknak sem parlamentjük, sem rendjeik, sem kormányzóik, e harminc, tartományokba küldött államtanácsfi megbízotton múlik a tartományok boldogsága vagy boldogtalansága.”

sokat tesz a terület fellendítéséért. Az idők szavának engedelmeskedve nekilát a kataszteri felmérés gyakorlatilag lehetetlen feladatának, igazságosabbá teszi a *taille*⁴ elosztását és egyszerűsíti beszédését, ezen kívül humánusabbá teszi az eddig minden évben lázongást és anarchiát okozó milíciarendszert⁵. Legnagyobb horderejű döntése talán mégis az, hogy saját hatáskörében eltörli a *corvée*-t⁶, fizetést és elfogadható munkafeltételeket ad az utak építésén és karbantartásán dolgozó parasztnak. Hála ezen intézkedéseknek, nemcsak Limoges népe foglalta dalocskákba nevét, hanem felhívta magára a párizsi „filozófus” körök figyelmét is, akikkel folyamatosan kapcsolatot tart. A vidéki intendáns leveleket ír, teoretikus vitákat folytat a szabad gabonakereskedelem védelmében, de más kérdésekkel is foglalkozik fiziokrata, illetve általában vett liberális szellemben.

Nem meglepő tehát, hogy az enciklopédisták, sőt maga Voltaire, és Turgot személyes jóbarátja, Condorcet, örömmel fogadják a hírt, hogy az új király (1774-ben vagyunk, XV. Lajos halálának évében) meneszti Choiseul-t és annak minden kreatúráját, így a *controleur général des finances*⁷ posztját elfoglaló korrupt és koncepciótlan de Terray abbét is.

⁴ A *taille* évi fejadó, amely alól mentesek mind a nemesek, mind az egyházi személyek.

⁵ A milícia a központi hadsereget kiegészítő, helyi irányítású és toborzású katonai szervezet. Sorshúzással választják ki azokat, akiket köteleznek a szolgálatra, a szerencsétleneknek hat évig kell, nyomorúságos körülmények között, szolgálatot teljesíteniük. Mivel viszonylag újkéletű intézmény, nem tartozik egyetlen helyi, feudális hatalom alá sem, teljesen az intendáns parancsnoksága alatt működik, Turgot-nak tehát szabad keze volt, bátran reformálhatta, humanizálhatta ezt a gyászos emlékkü intézményt.

⁶ A *corvée* eredetileg földesúri jog, amely alapján a földesúr a fennhatósága alá tartozó parasztnak munkanapjainak bizonyos hányadát a saját hasznára fordíthatta – gyakorlatilag tehát a robot egy fajtájáról van szó. A nagymértékű centralizációra jellemző, hogy az állam ezt a jogot is kisajátította magának: a XVIII. századra államilag kötelező útfenntartási munka lesz belőle. Filozófus és fiziokrata körökben gyűlölt, barbárnak bélyegzett intézmény.

⁷ A *controleur général des finances* a pénzügyek főfelügyelője, gyakorlatilag az ország első számú tisztviselője. Mivel minden pénzkérdés az ő hatáskörébe tartozik, gyakorlatilag az ország ura. Más kérdés, hogy elég bizonytalan poszt, a királyok gyorsan

Turgot egyelőre csak a tengerészeti tárca élére kerül, de nyílt titok, hogy az uralkodónak nagyobb tervei vannak személyével. Így is lett, mindössze egy hónapot foglalatoskodott Turgot a tenger ügyeivel, utána a király őt nevezte ki a *controleur général des finances* posztjára.

A csúcsra került tehát, de továbbra sincs irigylésre méltó helyzetben. A Parlamentekkel elbánó Maupeou helyett ugyanis az a Maurepas lett a Pecsétek Őre⁸, aki szerint „parlamentek nélkül nincs monarchia sem”. Nem kétséges viszont az sem, hogy a Parlamentek visszaállításával lehetetlenné válik bármiféle reform, amely akár a gazdaság, akár a vallás, akár a gondolat nagyobb szabadságát eredményezné, hiszen az ott ülő helyi hatalmasságok – nemesek és polgárok egyaránt – élénken védik gazdasági hatalmukat, és erősen a janzenizmus⁹ felé hajló, szigorú katolicizmusukat. A király egy ideig ugyan hezitál visszaállításuk kérdésében, de végül nem tud ellenállni Maurepas ösztönzésének, és annak a csábításnak, hogy népszerűsége várhatóan az egeket fogja ostromolni, hogyha enged. Turgot látványosan távol marad a vitától, noha nézetei – mint minden „filozófusé” és fiziokratáé – bizonyosan antiparlamenterek. Csendben marad, mert egyelőre túl sokat köszönhet az őt posztjára segítő Maurepas-nak ahhoz, hogy első megnyilvánulásával szembekerüljön vele.

„Berendezkedése” után azonnal memorandumot intéz a királyhoz, amelynek tartalmát három pontban szokták összefoglalni: szó sem lehet csődbejelentésről, szó sem lehet kölcsönökről, szó sem lehet adóemelésről. Ehelyett javaslatot tesz pénzügyi szigorításokra, az udvarnak szóló járadékok lecsökkentésére, abból a célból, hogy a kiadásokat a bevételek alá szorítsák, így az éves megtakarításokból rendezzék az eddig felgyülemlett adósságokat. Ezek az alapelvek egészen biztosan helyesek, hibát csak ott követ el, hogy nem vet számot az Ancien Régime politikai

váltogatták őket. Mai értelemben egyszerre pénzügy-, belügy- és kereskedelmi miniszter. Gyakran töltik be ezt a posztot közrendű származásúak, fontos feltétele a pénzügyi ill. jogi végzettség.

⁸ A Pecsétek Őre a Királyi Tanács leghatalmasabb tagja, gyakorlatilag államminiszter.

⁹ A janzenizmus kapcsán ld. A Második Levél rövid bevezetőjét.

realitásával. Egy ilyen takarékosági program feltétlenül ütközik az udvari arisztokrácia, és főleg Marie-Antoinette érdekeivel és akaratával, ellenükben pedig, ahogy a példa mutatni fogja, nem sokáig lehet kormányozni.

Lépéseket tesz továbbá egy liberális-fiziokrata ihletésű gazdaságpolitika megvalósítására: eltörölteti az ország egész területén – a Parlamentek óriási tiltakozása ellenére – a *corvée*-t, felszámolja a városi ipar céhes maradványait, bejelentési kötelezettség mellett szabaddá teszi az iparvállalást, ezenkívül Malesherbes-sel karöltve kísérleteket tesz az uralkodó meggyőzésére arról, hogy helyes lenne felhagyni a protestánsokat továbbra is sújtó megkülönböztetéssel. Ezekkel a lépésekkel fokozatosan magára haragítja az udvart, a királynét, a Parlamenteket, a klérust. Egyetlen támasza a „filozófus” értelmiség marad, amelynek barátsága és jóindulata inkább nehezíti, mint javítja az udvarnál elfoglalt helyzetét.

Országlásának legszínesebb epizódja az úgynevezett „gabonaháború”, amiből azonban Turgot nem győztesként tér meg. Jó fiziokrata szellemben eltörli a gabonakereskedelem szabadságának minden monopolista szellemű korlátozását, bízva abban, hogy a szabadverseny, a konkurencia olcsóbbá és biztosabbá teszi a nép ellátását. Teoretikusan biztosan igaza van, balszerencse, hogy 1774 rossz termést, éhínséget, spekulációt és így végsősoron kudarcot hozott Turgot-nak. Bár a parasztok éhségfelkeléseiben egészen biztosan része volt Turgot udvarbeli ellenfeleinek, akiknek érdekeit a liberalizálás alapvetően sértette, tény az is, hogy Turgot nagyrészt saját doktrinerségének köszönhetette a kudarcot. Megsejtette a jövő útját, de nem vette figyelembe az infrastruktúra és a kereskedelmi morál terén mutatkozó francia lemaradást. Fontolva haladás helyett mindent egyszerre akart meglépni. A gyakorlati sikertelenség ebben a kérdésben egyértelmű, de ez persze nem jelenti egyúttal a teória kudarcát is.

A gabonaháború nem tántorította el hitbéli meggyőződésétől: nem túl hosszú kormányzása végéig fenntartotta a gabonakereskedelem szabadságát Franciaországban. Nem ez bukatta meg végül, eltávolíttatása egy soktényezős politikai egyenlet végeredményének tekinthető. Nem volt

hajlandó például Vergennes harcias külpolitikáját¹⁰ támogatni, egyrészt a pénzügyi szigorúság okán, másrészt pedig azért, mert a „szabadság szellemének” megfelelően igazi anglofil volt. A Parlamentek is hangosan követelték távozását, az udvarral és Marie-Antoinette-el fenntartott viszonya pedig egyszerűen rettenetes volt. Az utolsó csepp mégis az volt a pohárban, hogy benyújtott a királynak egy memorandumot, amely a rendi alapokon felépülő Parlamentek helyett egy – persze nagyon magas census alapján – választott gyűlést javasolt létrehozni, amelynek hatásköre igen szűk lett volna: a király melletti tanácsadói jogkör. Ezzel a végletekig centralizálta volna az ország irányítását, ami szerinte azért lett volna üdvös, mert a rendek csak a saját érdekeiket hajlandók tekinteni a Nemzet java helyett, ezért vétőzzák meg rendszeresen az ő javító szándékú intézkedéseit. Tanácsa szerint a királynak egyedül kellene kezébe vennie a dolgokat, mint szükségszerűen elfogulatlan irányítónak, aki az egész ország javát tekinti.¹¹

Ez a javaslat alapjaiban rombolta volna le az Ancien Régime politikai szervezetét, ezt a király akkor sem fogadhatta el, ha pillanatnyilag az ő hatalmát is növelte volna a reform. Ezután már tényleg nem következhetett más, mint Turgot menesztése. Sokszor visszasírják majd, látván, hogy utódai – Necker, Brienne, Calonne – jóval kevesebb hozzáértéssel és alázattal, de ugyanazokba a korlátokba ütköznek.

1776-tól tehát Turgot a kegyvesztettek visszavonult életét éli, frogat, sőt néha még társaságba is jár, de összességében csalódott és megfáradt ember benyomását kelti. 1781-ben éri a halál, egész életét megkeserítő, apjától örökölt köszvénye viszi el. Halála után csak úgy záporoznak rá a késői elismerések.

¹⁰ Vergennes XVI. Lajos külügyminisztere, harcias angolelenség jellemzi, az 1763-as területvesztéseket most az amerikai lázadók támogatásával szándékozik megbosszulni. Márpedig lehetetlennek tűnik pénzügyileg rendbe hozni egy országot, ha még háborús kiadások is jelentkeznek.

¹¹ Ez a gondolat igen népszerű filozófus és fiziokrata körökben, a problémák megoldását a „jó zsarnoktól” várják.

Turgot és a fiziokratizmus

A fiziokrata gondolat tulajdonképpen reakciót jelent a merkantilizmus koncepciótlanságára. Annyiban a modern közgazdaságtudomány őse, hogy „ők fedezik fel, hogy a gazdasági élet jelenségei egy különálló rendszert alkotnak, és olyan törvényeknek engedelmeskednek, amelyek közvetlenül a dolgok természetéből származnak” (Gignoux). A „természeti állapotot” akarták megérteni, amely törekvés jól beleillett a XVIII. század racionális természetkultuszába.

A fiziokrata gondolat megértéséhez szükséges tudnunk, hogy Franciaország gazdasági fejlődése a korra meglehetősen féloldalassá vált. Az ipar, Colbert és mások tevékenységének köszönhetően, ha nem is teljesen, de többé-kevésbé lépést tartott Angliával és Hollandiával. A mezőgazdaság azonban nem követte ezt a fellendülést: mind technikai téren, mind a megművelt föld arányait tekintve a helyzet tragikus volt. Jórészt ennek volt köszönhető Turgot gabonával kapcsolatos kudarca.

A fiziokratizmus első számú ideológusa, Turgot atyamestere, Quesnay, elsődleges céljával a mezőgazdaság felzárkóztatását tekintette. Az agrárközpontú látásmódot azzal indokolta, hogy a mezőgazdaság egy ország gazdasági életének az egyetlen valóban termékeny szférája, az ipar és a kereskedelem valójában csak átalakít illetve áthelyez, lényegében tehát sterilek, az agrárszféra termékeny csak valójában, mint a *produit net*, az igazi termék létrehozója. A cél tehát minél több és minél jobb minőségű *produit net* létrehozása. (Nem lehet nem észrevenni a doktrína morális töltését, a békés, nyugodt, magával megelégedő falusi élet felsőbbrendűségének hirdetését a város erkölcselensége felett.) Mivel véleményük szerint az agrárszféra termékeny egyedül, következésképpen a földbirtok az adókievítés egyetlen lehetséges alapja.

A sok és jó minőségű mezőgazdasági termék létrehozásának fontos feltétele a teljes szabadság, a növénymegválasztás szabadsága éppúgy, mint az értékesítése. A szabadság fogalomkörének égjsze alatt találkozik a fiziokrata gondolat egy gazdag kereskedő, Gournay nézetrendszerével, akitől pedig semmi sem áll távolabb, mint az agrarianizmus. Mint minden vérbeli kereskedő, ő is gyűlöl minden monopóliomot, a kereskedelem teljes

szabadságáért küzd. Nézetei szerint az összes városi kiváltságot meg kell szüntetni, hiszen az ipar csak a szabad versenyben erősödhet, csak így nőheti ki magát. Egészen máshonnan indul tehát, de ugyanoda érkezik, mint Quesnay: a szabadság közös nevezőjén találkozik a két doktrína. Ez a találkozás egyébként nagyon jót tesz a fiziokratizmusnak, véget vet ugyanis félordalasságának, egyoldalú agrárközpontú szemléletének.

Nem mondhatjuk tehát, hogy Turgot lett volna a mozgalom szülőatyja vagy fő ideológusa. Neki ennél jóval hálátlanabb szerep jutott, ő volt az első, aki előbb kicsiben (ld. a limoges-i intendatura), később pedig igazán nagyban megpróbálta ezen elveket a gyakorlatba átvinni. Talán, ha hagyták volna dolgozni, elképzeléseit hosszú távon kifuttatni, rendet rakott volna a monarchia zilált pénzügyeiben, XVI. Lajos nem kényszerült volna 1789-ben végső megoldásként összehívni az 1614 óta hanyagolt rendi gyűlést. Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy Turgot, az Ancien Régime nem egy hagyományát megnyírbálni szándékozó reformterve ellenére, a rendszer talán utolsó, elszalasztott esélye volt.

Azt sem szabad azonban elfelejteni, hogy bukásához saját ügyvitel is hozzájárult. Igazáról mélyen meg volt győződve, nemcsak hogy rosszul, hanem gyakorlatilag egyáltalán nem politizált, csak döntött és cselekedett. Egyszerre támadott meg minden kiváltságot, meg sem próbált szövetségést szerezni magának. Reformtervét azonnal, késlekedés nélkül akarta végrehajtani, amikor pedig ebben zavarni látszottak az Ancien Régime politikai játékszabályai, szabályos királyi diktatúra létrehozására tett javaslatot. Ebbe Lajos nem egyezhetett bele, a felháborodott rendek éppúgy elsöpörték volna, mint ahogy ez meg is történt 1789-ben. Turgot diktatórikus elképzeléseiben felfedezhetjük egyébként a fiziokratizmus „jó zsarnokra” vonatkozó elképzelését. A *bon tyran* a hierarchiát felrúgva, a népre támaszkodva a kiváltságosok ellenében – paradox módon – diktatórikus eszközökkel biztosítaná mindenki szabadságát. Ez kétségtelenül paradoxon, de nem kevésbé az a Parlamentek szerepe, amelyek Montesquieu-től fogva sok későbbi liberális szemében a királyi hatalom ideális ellensúlyát és alternatíváját jelentik, a gyakorlatban azonban minden gazdasági, vallási vagy politikai liberalizálás útjában álltak. A XVIII. század második felének nagy kérdése véleményem szerint ez:

diktatórikus úton a szabadságért (Turgot-tól Voltaire-en át az összes filozófus ezt választja) vagy a szabadság(ok) nevében a privilégiumokért, és végső soron az intoleranciáért? A kérdést végsősoron a Forradalom sem dönti majd el, a toqueville-i első szakasz inkább a Parlamentek, az autoriter második szakasz pedig inkább a filozófusok szellemében látszik zajlani. Turgot mindenesetre tett egy lépést a „királyi forradalom” radikalizálása felé – belebukott.

Levelek a toleranciáról

Mint már említettem, az Enciklopédia kora a polihistorok kora. Turgot-nak közgazdasági kérdések tárgyalása mellett – és természetesen nem minden összefüggés nélkül – maradt ideje a vallási és lelkiismereti szabadsággal is foglalkozni. A levelek az életpálya igen korai szakaszában, 1753–54. során keletkeztek, de Turgot élete végéig fontosnak tartja őket, olyannyira, hogy 1775-ben, hatalma csúcán, Malesherbes-sel karöltve ezen levelek szellemiségét követve próbálta rávenni a királyt arra, hogy törölje el végre a protestánsokat és zsidókat sújtó korlátozásokat. Hogy nem jártak sikerrel, nos, ez az „Ancien Régime szabadságainak letéteményesei”, a Parlamentek és persze a klérus lelkén szárad.

A levelek alapgondolata szerint a földi kormányzat csak az ember földi létéért felelős, azt irányítja, azt szabályozza törvényeivel. Ezzel ellentétben a vallás az üdvözülés, a halál utáni lét kérdéseivel foglalkozik, az ezen szférával kapcsolatos döntések tehát nem tartoznak másra, csak a megmentendő lélek „tulajdonosára”. Sok minden következik ebből. Elsődlegesen az, hogy bárkire lelki alkatával és meggyőződésével ellentétes hitet erőltetni bűn, megbocsáthatatlan zsarnokság. Egyrészt morális szempontból, hiszen ha az Utolsó Ítéletkor az egyén hite bizonyul az igaz hitnek, de a rákényszerített vallás miatt elkárhozik, az igazságtalanság jóvátehetetlen, ha viszont mégis a kényszerített hit lenne az igazi, nos, az erőszak akkor is felesleges, mert az áttérés felületes és hazug lesz, nem hozhat üdvözülést. Másrészt viszont (most lássunk egy szkeptikus-pragmatikus, jóval földibb megközelítést) az államra nézve felmérhetetlen veszélyt jelent az erőszakkal áttérítettek elfojtott hite: nem

lesznek államuknak jó polgárai, még rosszabb esetben – lásd a francia protestánsokat – egyszerűen elhagyják az országot, és egy másik államot szerencsétlennek értékes jelenlétükkel, s persze vagyonukkal. Sok tolerált vallás megléte esetén viszont a hitek versengése és konkurenciája mindenkire nézve kedvező szellemi és anyagi teljesítményekre ösztönöz. (Turgot gondolkodásában mindig érdekes egyveleget alkotnak a morális és pragmatikus szempontok.)

A liberális elképzeléseket követi tehát annyiban, hogy elegendő intelligenciát tételez fel az embereknél arra, hogy megválasszák világnézetüket. Liberalizmusa azonban nem „tisza”: úgy véli, hogy az emberek – főleg a kevésbé műveltek – hajlamosak arra, hogy destruktív szekták befolyása alá kerüljenek, így az állam jogosult, sőt köteles favorizálni egy pragmatikus szempontok szerint kijelölt vallást (nem feltétlenül a katolicizmust!!!), amelynek széleskörű befolyása gátat szabna az említett gonosz szekták térnyerésének. Az állam és polgárának viszonya így az apa–fiú viszonyhoz lenne hasonlatos, tanácsot szabad tehát adni, kényszeríteni nem. Ez kétségtelenül laicizáló, ugyanakkor konzervatív szála Turgot gondolkodásának, úgy látszik, hogy az egyén racionalitásába vetett hite mégsem végtelen. Egy szintizta liberális gondolat még ezt a tanácsadás–motívumot sem engedte volna meg.

Mégis merész tézisek ezek az ifjú, 26 éves szerző tollából, hiszen gyakorlatilag nem kevesebbről van szó, mint a katolikus egyház és a monarchia, az Oltár és a Trón több évszázados összefonódásának megszüntetéséről. Az egyház és az állam lényegében szétválík Turgot elképzeléseiben – illetve mégsem egészen. Inkább úgy fogalmazhatnánk, hogy az egyházak alárendelődnek az államnak, feladatot kapnak az államtól, mégpedig azt, hogy hasznos erkölcsi ismeretekkel lássák el az új generációkat, neveljék beléjük az állam érdekeinek tiszteletben tartását. A doktrína tehát, ha szabadságpárti is, mégsem teljesen liberális, bizonyos etatista vonásai jól látszanak, amikor megkérdőjelezi az egyházi földbirtok létjogosultságát (szerinte a hívők tartják el papjaikat). Egy tiszta liberális elmélet egyszerűen nem határozná meg, ki birtokolhat földet és ki nem.

Az állam és az egyház szétválasztása komoly következményekkel jár az egyházra nézve, hiszen többé nem az Intézmény, hanem csak egy a

sok közül, amelyek mozgásban tartják az állam gépezetét. (Nem az a lényeg, hogy igaz, hanem az, hogy hasznos.) A katolikus vallás tehát többé nem tarthat igényt különösebb védelemre. Az a tétel pedig, hogy a katolicizmusnál az állam érdekeit tekintve jóval megfelelőbb lenne a természetvallás valamelyik változata, óriási blaszfémianak tűnik, pedig egyszerűen csak pragmatizmus. Még azt sem jelenti, hogy Turgot maga ne lehetne buzgó katolikus, egyszerűen csak szétválík a hit – ami az egyén dolga, és a hasznosság – amely az egész társadalom ügye.

Logikája hibátlan és szenvedélyes, amikor arról ír, hogy az igazán erős és mély hit toleráns, mert a mást hívőről is ugyanazt a megintgathatatlanságot tételezi fel, és belátja, értelmetlen a szellemi terror. Az állami intolerancia pedig annál is lehetetlenebb, mert az állam a törvények és nem a hitek felett úr. Axióma lett az a tétel, hogy a hatalom ott, ahol nem feltétlenül szükséges, zsarnokság. Gondolatmenete fényesen bizonyítja, hogy a vallás terén nincs rá szükség, hiszen egy protestáns vagy egy zsidó is jó állampolgára lehet hazájának.

A trón és az oltár szétválasztása azonban következményekkel járhat az államra nézve is, hiszen egycsapásra véget vet a bossuet-i isteni jogon alapuló monarchiának¹², ez a szimbiózis pedig legalább olyan hasznos volt az előbbinek, mint az utóbbinak. Ebből a szempontból tekintve Turgot teljesen következetesen jár el, az isteni monarchia megkérdőjelezése után alkotmányt kér a királytól (hiszen Bossuet nem az), ennek apropóján adja be *mémoire*-ját, amibe végül is belebukik. Még egyszer meg kell jegyeznünk, hogy Turgot annyira meg volt győződve jövőképének helyességéről, hogy nem vette figyelembe a jelent, még kevésbé a múltat. Hogyan is fogadhatta volna el egy Capet az Ancien Régime lebontását?

¹² Bossuet (1627–1704) jelentős francia egyházi személyiség. Számos teológiai és politikai jellegű munkája közül a legjelentősebb a „Politique tirée de l'Écriture sainte” (A Szentírás alapján alapuló politika), amelyben vázolja az Istentől eredő és csak neki felelős abszolút monarchia alapelveit.

IRODALOM

GIGNOUX, C.-J.: *Turgot*, Fayard, Paris, 1945.

LAUMER, LUCIEN: *Turgot ou le mythe des réformes*, Albatros, Paris, 1979.

SAY, LÉON: *Turgot*, Hachette, Paris, 1891.

NEYMARCK, ALFRED: *Turgot et ses doctrines I-II*, Slatkine Reprints, Geneve, 1967.

TURGOT – LEVELEK A TOLERANCIÁRÓL EGY NAGYVIKÁRIUSHOZ CÍMEZVE

ELSŐ LEVÉL EGY NAGYVIKÁRIUSHOZ CÍMEZVE

Őn azt kérdezi tőlem, hogy véleményem szerint mekkora védelemben kell részesítenie az államnak az uralkodó vallást?

Erre válaszom csak az lehet, hogy egy vallás sem követelhet magának más védelmet, mint a szabadságot; mi több, még a szabadság védelmét is elveszti az a vallás, amelynek dogmái vagy gyakorlata ellentétesek az állam érdekével.

Tisztában vagyok vele, hogy ez utóbb említett elv könnyen ürügyévé válhat az intoleranciának, hiszen a mindenkori politikai hatalom feladata annak megítélése, hogy ez vagy az a jelenség káros-e az államra nézve; és mivel a hatalmat is csak emberek gyakorolják, a tévedés lehetőségét nem lehet kizárni. Ez a veszély azonban nem több, mint látszólagos: csupán azok használják ezt az elvet előítéleteik elleplezésére, akik mindig is intoleránsak voltak. Azok, akik hisznek a tolerancia előnyeiben, nem fognak visszaélni hatalmi helyzetükkel. Ők mindig tisztában lesznek azzal, hogy mégha egy bizonyos vallás bizonyos hittétele kissé ütközni látszik is az állam érdekeivel, az államnak nem sok félnivalója van ettől – feltéve persze, hogy az említett dogma nem alapjaiban próbálja felforgatni a társadalmat. Világosan fogják látni azt is, hogy a jól szabályozott és mindenki előtt világos közjog, és az ész maga jóval hatásosabban térítik vissza az embereket az igazsághoz, mint az, ha szentnek hitt véleményeket a törvény felől ér támadás; hogy az üldözés nem húzza ki a fanatizmus méregfogát, a hatalom minden támadása megtörik a vakhit építményén, amely azonban könnyen, szinte magától összeomlik idő múltával, ha a dogma hamisságát bölcs emberek kimutatják. Ekkor vallásuk érdekeinek védelmében és hitük igazolása végett hirdetői kénytelenek lesznek következtelenné válni, és olyan engedményeket tenni, amelyek után az egész hit veszélytelenné válik. Végül pedig a tolerancia igazi hívei mindig érezni fogják, hogy az igaz vallástól nincs miért félni.

Számítani fognak az igazság hatalmára, nem felejtik el, hogy a hamis hit sokkal biztosabban bukik el akkor, ha a hatalom élni hagyja és ezzel lényegében a nyugodt elmék vizsgálódásának tárgyává teszi, mint akkor, ha az üldöztetés által egységbe kovácsolja híveit; hiszen nincsen veszélyesebb dolog mint az, ha egyes emberek szövetségbe kovácsolódnak lelkiismereti szabadságuk védelmére. Ez az önvédelem, amelynek lelkük minden rezdülését szentelik, fenntartja egységüket, pedig ha nem állítanánk akadályokat szabad gondolkodásuk útjába, azonnal megosztottá válnának. De eltértem kérdésétől, máris visszakanyarodom eredeti témánkhoz.

Azt mondtam tehát, hogy egy vallásnak sincs joga állami védelemre. A tolerancia elvéből egyenesen következik, hogy minden vallás csak a lelkek uralmára törekedhet. Minden egyes ember érdeke az üdvözülés, ennek pedig egyetlen tanúja és bírója Isten. A vallás kérdésében lehetetlen embertársunkat megsegíteni, igazi érdekük feláldozása pedig egyenesen bűn lenne. Az állam, a társadalom, a hivatalos testületek semmilyen módon ne befolyásolják tehát a vallásválasztást; nincs joguk önkényes módon magukévá tenni bármiféle hitet, mert a hitnek meggyőződésszerűen kell alapulnia.

Egy vallás tehát „de jure” soha, csak „de facto” lehet domináns, hiszen ha tiszteletben tartjuk a jogot, az uralkodó vallás csak attól uralkodó, hogy hívei a legszámosabbak.

Ez nem jelenti azt, hogy megtiltani szándékoznék bármiféle állami védelmet, amely egy vallás felé irányul. Éppen ellenkezőleg, úgy vélem, hogy a törvényhozók bölcsességéről tanúskodik, ha támással segítik az embereket a bennük meglévő tanácstalanság ellen. El kell téríteni az embereket a bizonytalanság folyományaként jelentkező vallástalanságtól és erkölcsi közönytől. Meg kell előzni a babona, a bálványimádás és más abszurd gyakorlatok terjedését. Ha jóval ésszerűbb hitek nem rendelkeznének szintén papokkal, húsz éven belül talán az egész emberiség ezekhez hasonló tévelygések karjaiba futna. Félni kell a fanatizmust, éppúgy mint a fény és a babona örök harcát, tartani kell továbbá olyan barbár áldozatok újjáéledésétől, amelyeknek hitét babonás és abszurd rettegés ültette a tudatlan népek szívébe. Feltétlenül szükséges egy széles

körre kiterjedő népoktatás, amely becsületességre tanítaná az embereket, és világos formában tudomásukra hozná fennálló kötelezettségeiket, méghozzá úgy, hogy ezen tanításokat könnyen alkalmazzák a gyakorlatban. Szükséges tehát egy olyan vallás, amelyet az állam képvisel és elérhetővé tesz minden polgára számára; mert minden olyan politika, amely tudja, hogy mit várhat el az emberektől, tisztában van vele, hogy legnagyobb részük képességeit meghaladja az, hogy önállóan válasszon vallást; és az sem marad rejtve előtte, hogy a humanitás és az igazságosság nem engedik meg, hogy olyan vallásba kényszerítsük az embereket, amelyben nem hisznek, de éppen ez a humanitás követeli meg, hogy egy olyan hasznos tanítás jótéteményében részesüljenek, amelyet a későbbiekben szabadon használhatnak fel. Úgy vélem tehát, hogy az állam akkor jár el helyesen, ha a számos tolerált vallás közül választ egyet, amelynek védelmet is nyújt; ez a védelem így nem sérti a lelkiismereti szabadságot, de nem káros egy olyan igazságos és bölcs politika szemszögéből sem, amely nem teszi lehetővé, hogy egyes hitek megkülönböztetésével féltékennyé tegyen más hiteket, és így egymással szembefordítsa a különböző felekezeteket

Nem várok tehát mást az államtól, mint azt, hogy biztosítsa ezen vallás zavartalan fennmaradását, mégpedig úgy, hogy az ország egész területén, tehát minden alattvaló számára permanens módon lehetővé tegye a fent említett oktatást; konkrétan szólva azt szeretném, ha minden falunak meglenne a saját papja, illetve annyi, amennyi a tanítási feladatok ellátásához szükséges; továbbá azt is szükségesnek látom, hogy ezen tanítók megélhetését ne nyájuk, hanem attól független ingatlan javak biztosítsák. Ez nem tartozik a vallás számára biztosított jogok közé, hiszen elméletileg a hívőnek, illetve annak, akinek igazából szüksége van rá, kell fizetnie a papot. De világosan látszik, hogyha nem lennének papok, akik anyagi értelemben függetlenek a közgondolkodásban lezajló gyors változásoktól, az egymást gyors ütemben követő vallások az őket megelőzők romjaira épülnének, és a fukarság következménye az lenne, hogy egész tartományok maradnának iskolázatlan nélkül. A tolerált vallások papjaitól viszont elvárnám, hogy kizárólag követők adományaira szorítkozzanak, illetve, ha meg is engedném, hogy tőlük bizonyos állandó

ingatlanokat kapjanak, felruháznám az adományozókat azzal a joggal, hogy ezeket bármikor visszavegyék. Ez a módszer talán hosszú távon újra egy és ugyanazon hitben egyesítené a hívőket, legalábbis abban az esetben, ha a védett vallás eléggé vonzó. Egyértelmű, hogy még a védett vallás hirdetőitől is meg kell követelni a tulajdonjog szerzésével és elvesztésével kapcsolatos bizonyos formalitások megtartását, de ezen szabályok felállítására és betartásuk ellenőrzése a legkevésbé sem tartozhat a világi hatalom feladatkörei közé. A polgári bíróság, ha ilyen ügy kerülne elé, köteles az egyházi testületek által már meghozott döntés szerint ítélni; ha pedig előfordulna az, hogy éppen az egyházi testületek követnek el törvényteleniséget, valamely egyházi személyt vagyonából kiforgatván, a bíróságnak azt a döntést kell hoznia, hogy ennek az egyházi személynek nem volt igazi birtokjoga, ha feljebbvalói így döntöttek; és egyáltalán az efféle igazságtalanság éppúgy nem tartozik a bíróság hatáskörébe, mint ahogy az sem, ha valaki elküldi egy házicselédjét.

Az állam általában azt a vallást veszi védelmébe, amelynek hívei legszámosabban vannak határain belül; ez nagy valószínűséggel a kormányon lévők vallása is. El kell ugyanakkor ismerni, hogy nem minden vallás alkalmas arra, hogy egy állam védett vallása legyen. Oktalanul cselekszik ugyanis a törvényhozó, aki olyan hitet támogat, amely az ész világossága előtt hamisként lepleződik le, a fejlődés során pedig egyszerűen összeomlik. Felesleges a moszkvaiak példáját követni, akik évről-évre szívesen díszítgetik jégpalotájukat, amelyet a nyári forróság mindig lerombol, mégpedig nem is veszélytelen recsegés-ropogás kíséretében. Olyan vallásnak sem érdemes különleges védelmet biztosítani, amely a családok állapotát és a társadalom felépítését is befolyásoló béklyókat erőltet az emberekre; példának okáért egy olyan vallás, amely különböző akadályokat helyez a házasságok útjába¹³, vagy éppen a politikai hatalom érdekeivel merőben ellentétes nézeteket hirdet, és ráadásul nem mutatna hajlandóságot arra, hogy újragondolja szentnek

¹³ Meglehetősen katolikusellenes célzás a papi nőtlenségre és a szerzetesrendekre.

hitt tévedéseit; nos, az ilyen vallás semmiképpen sem lehet egy állam közzvallása, de ettől még természetesen számot tarthat toleranciára.

Ha mindenki így gondolkodna, és ha az Egyház nem lenne tévedhetetlen (az állam nem jogosult ennek eldöntésére), úgy is vélekedhetnénk, hogy a katolikus egyház legfeljebb a TOLERÁLT helyzetre tarthatna számot. A protestáns és arminianus¹⁴ vallásokból pedig hiányoznak ugyan a politikai alkalmatlanság tényezői, de vajon az ő dogmáik képesek lesznek-e hosszú távon ellenállni a vallástalanság várható erőre kapásának?

Nem gondolja-e, hogy a rendszerezett természetvallás és annak kultusza jóval kevésbé lenne támadható?

De nem illendő dolog ilyesfajta kérdéseket feltenni egy nagyvikáriusnak. Ilyen az, ha az ember tollat ragad: csak egy pár szót akartam írni önnek, és lám, már mélyen benne járunk az éjszakában. Isten önnel, kérem fogadja baráti ölelésem.

¹⁴ Az arminianizmus Arminius követőinek doktrínája, a kálvinizmus egy kevésbé szigorú, az orthodoxnál jóval liberálisabb ága, amely tagadja a kettős predestináció elvét, de vallja, hogy a kegyelem visszavonhatatlan. Az 1618-as dordrechti zsinat elítéli a tant, ekkor menekül Franciaországba leghíresebb képviselője, Grotius. Meg kell jegyezni, hogy 1753 Franciaországban óriási provokáció és kihívás ilyen kedvezően nyilatkozni az arminianus tanokról, főleg a katolicizmussal ilyen élesen szembeállítva.

MÁSODIK LEVÉL EGY NAGYVIKÁRIUSHOZ CÍMEZVE

Nem tagadom afelett érzett meglepetésemet és szomorúságomat, hogy ön következetesen elutasítja toleranciáról vallott nézeteimet, amelyek helyességéről meg vagyok győződve, sőt, bevallom, bizonyos érzelmi kötődéssel is vagyok irántuk.

Hogyan állíthatja ön azt, hogy nem akarja, hogy bárkit is az uralkodó vallás követésére kényszerítsenek, de ugyanakkor megtiltáná, hogy ezen domináns vallás ellen prédikáljanak? Valóban úgy gondolja, hogy ezzel a megkülönböztetéssel kihúzta ellenvetéseim méregfogát?

Nem világos-e ön előtt, hogy ellenvetéseim mind azon az elven alapszanak, hogy az uralkodó nem lehet Isten és az igazság kizárólagos bírója. Nem is értem, mi olyan rettenetesen vonzó az intoleranciában, hogy ennyire ragaszkodnunk kellene hozzá? Ha az igaz és a hamis ellen egyaránt támadást indítunk, az előbbiben teszünk nagyobb kárt, hiszen az erőszak felszámolja azt a vonzerőt, amit az igazság gyakorol a lelkekre. Egyébként is, ha Isten megparancsolja nekem, hogy hirdessem tanítását, a földi hatalom milyen jogcímen gátol meg a Neki való engedelmisségben? Az uralkodó gyakran tévelyeg hitében; nincs kizárva tehát, hogy Isten az ő nézeteivel ellentétes dolgokat parancsol. Kinek engedelmeskedjünk tehát? Nem úgy van-e, hogy Isten az egyetlen, aki parancsokat adhat? Lehet, hogy az uralkodó éppen az igaz hiten van, de ez csak egy szerencsés véletlen, amelyhez rangjának semmi köze, következésképpen ez a rang nem is jogosítja fel arra, hogy lelkiismereti kérdésekben döntsön. Bármiféle prédikáció megtiltása ellentétes a lelkiismeret szabadságának elvével, tehát igazságtalan, ráadásul lázadásra ad okot, így nagyobb bajok előidézője is lehet. A hitbuzgóság, ha elfojtják, lánggra kap és mindent feléget maga körül. Az intolerancia olyan mint a gyom, az államokba és a vallásokba kapaszkodik, megbénítja és felfalja őket; ha ki akarjuk irtani, az utolsó kis ágacskaig el kell pusztítani, ha egy levélke is marad, abból újra feltámad az egész növény. A kis ágak gyökérré válhatnak, éppúgy mint a szabad véleménynyilvánítás kérdésében. – Ennyit erről a témáról. Meghatározhatjuk az elveket következményeikből, vagy fordítva, levezethetjük az elvekből a következményeket, ugyanarra

az eredményre jutunk. Nincs mit hozzátennem eddigi levezetésemhez, ráadásul még egy ellenérvet sem volt szerencsém öntől hallani, amely cáfolná alaptételemet az uralkodó illetéktelenségéről lelkiismereti ügyekben.

Ez az utolsó alkalom, hogy a toleranciáról beszélek önnek: úgy gondolom, hogy ezen levelem után nincs miről beszélünk többé ebben a témában. Mindenesetre bevallom, hogy az ön állásfoglalása a kérdésben rejtély számomra, s azt is nehezen tudnám megmagyarázni, milyen alapon közelíti ön az én vallási elképzeléseimet a pyrrhonizmushoz. Én inkább úgy látom, hogy vallásról alkotott nézeteim egyik alapja a hit az igazság ellenállhatatlan hatalmában a lelkek felett, a másik pedig a bizonyosság egy igaz vallás létezésében. Az emberek most még képesek helyesen ítélni erről az örök igazságról, de ha megbéklyózzuk gondolataik szabadságát azáltal, hogy véleményeiket függővé tesszük világi érdekeiktől, jólétben való reménykedésüktől vagy javaik elvesztésének rémétől, becsületüktől, egész életüktől, akkor a vallás kérdésében éppoly kevésbé lesznek képesek önállóan ítélni, mint bármi másban. Véleményem szerint az emberek tehát képesek saját, önálló döntést hozni a vallásról, éppen ezért nem dönthetnek helyettük mások, hiszen saját lelkiismeretével mindenkinek önállóan kell elszámolnia; egyébként, ha valaki is ítélné felettük, miért éppen az uralkodók lennének azok. XIV. Lajos többet tud vajon a kérdéstről mint Leclerc¹⁵, vagy akár Grotius?¹⁶

Arra kérem önt, hogy gondolja újra az itt következő kijelentését: „ahhoz, hogy birtokoljunk egy jogot, nem feltétlenül szükséges az, hogy tévedhetetlenek legyünk annak gyakorlásában, ezen gondolat nélkül nem is beszélhetnénk egyáltalán jogról.” Nos, én úgy vélem, hogy igenis

¹⁵ Leclerc, Jean vagy Johannus Clericus (1657–1736), genfi protestáns teológus, enciklopédikus jellegű munkák szerzője.

¹⁶ Grotius vagy Jan Hugo de Groot (1583–1645), az arminianizmus leghíresebb teológusa, politikai gondolkodóként is igen jelentős, síkraszáll a tengerek, a teológiai valamint a történelmi művek szabadságáért. A háborúk elkerülésének céljából a népek egyesülését prófétálja. 1618 után Franciaországban él, először mint XIII. Lajos kegydíjasa, később mint Svédország párizsi nagykövete.

tévedhetetlennek kell annak lennie, aki magára vállal egy olyan döntést, amelytől alattvalók örök boldogsága vagy örök kínjai függnék. Úgy vélem, hogy tévedhetetlennek kell lennie annak, aki birtokolni szándékozik egy olyan jogot, amely a társadalom érdekeivel ellentétes, olyannyira, hogy nem is szerepel abban az egyezményben, amely életrehívta ezt a társadalmat. Ennyi is elég ahhoz, hogy megcáfoljam ellenvetéseit, hiszen az én érvelésem sem tételezi fel, hogy minden hatalomgyakorlás elengedhetetlen feltétele a tévedhetetlenség; csak abban az esetben kérem számon ezt a tévedhetetlenséget, amikor az esetleges tévedés az Istenséggel sodorja ellentmondásba, örök boldogtalanságra ítéli az alattvalót; röviden szólva olyan módon áldozza fel a közhatalomnak, amiért ez utóbbi semmiféleképpen sem képes kárpótlást nyújtani, ez pedig ellentétben áll bármiféle egyezmény vagy szerződés természetével. Ilyen lenne az uralkodó hatalma alattvalói vallása felett. Ha van igaz vallás, azt nem lehet eléggé tisztelni: márpedig kizárólagossá tenni egy hitet felér egy sértéssel; egy alig leplezett hitetlenségről van szó, ez motiválja az intoleranciát.

Megjegyzem, hogy az utolsó tétel nem következik automatikusan az elsőből, és arra kértem, hogy válaszoljon igennel vagy nemmel, hogy az ön véleménye szerint az egyes okozatok valóban közvetlen kapcsolatban állnak e a premisszákkal? Kérésem továbbra is fenntartom. Hadd tegyek még egy észrevételt, amellyel még kimerítőbben válaszolhatom meg ellenvetéseit.

Ön azt mondja, hogy az uralkodó adhat helytelen, igazságtalan parancsokat. Hozzáteszi, hogy az én elveim szerint nem is lenne így joga, hogy parancsoljon állama polgárainak. Még ártatlanokat is elítélhet, folytatja ön levelében. Egyet kell értenem azzal, hogy ugyanaz a jog hatalmazza fel az uralkodót arra, hogy vallási kérdésekben rendelkezzen, mint arra, hogy helytelen dolgokat parancsoljon vagy akár ártatlanokat ítéljen el. – Sem egyikhez sem másikhoz nincs joga, noha nem lehetetlen, hogy mégis megteszi. – Ahhoz, hogy megvilágítsuk a kérdés homályos részeit, gondolatban fel kell idéznünk az uralkodó jogait szabályozó elveket, és ha tiszta és világos fogalmakat alkotunk magunknak, könnyű lesz helyesen következtetni.

Kétféle jogot különböztethetünk meg a társadalom életében: az egyik az ERŐ, már amennyiben helyes a jog egy fajtájának nevezni, a másik pedig az IGAZSÁGOSSÁG. A jog legfontosabb forrásának számító egyezmények és szerződések mindegyike vagy az egyikből vagy a másikkól ered.

Az ateisták csak az ERŐ jogelvét fogadják el létezőnek. A társadalom minden tagjának, illetve ahogy ők mondják: minden gondolkodó lénynek van egy jól körülhatárolható érdeke, és hozzá ereje és módszerei, amelyek lehetővé teszik, hogy céljához érjen. Erejét tehát céljának elérésére használja, ebben nem ütközik ellenállásba, csak akkor, amikor szembetalálkozik egy másik, vele ellentétes érdekekkel bíró gondolkodó lény ellentétes irányban kifejtett erejével. Az erők ezen egyensúlyából következik egy általános törekvés a közös érdek szolgálatára. A közös érdek nem más, mint az egymás által kordában tartott egyéni érdekek összessége. Ebben a rendszerben összekeveredik jog és erő: az erősnek ugyan joga volna elnyomni a gyengét, de a gyengék, egymással szövetekezve, képesek ellenállni. A törvények jelentik azt a szerződést, amelynek égisze alatt egyesül a társadalom minden része: ezek a törvények a lehető legtöbb érdeket próbálják szolgálni, az erőseket éppúgy mint a gyöngéket. Az a véleményük tehát, hogy a törvények akkor közelítenek a tökéletességhez, ha a lehető legtöbb egyén érdekeit szolgálják, és természetesen, hogyha a lehető legegyszerűbb módon kezelik ezeket az egyéneket, így áll ugyanis csak fel igazi egyensúly erők és érdekek között. Ha azt állítom tehát, hogy egy embernek nincs joga elnyomni egy másikat, az ebben a rendszerben nem jelent mást, mint azt, hogy ez utóbbinak elég ereje van ellenállni. A jog szónak ha van is itt más értelme, csak az elméleti egyezményekre vonatkozólag van, amelyek pedig köztudomásúlag csak annyit érnek, amennyi súlyt a társadalom fektet végrehajtásukra.

Az igazi moralitás elvei azonban egészen mások. Az igazi erkölcs egyforma szemmel tekint mindenkire, elismeri minden ember egyforma jogát a boldogságra, úgy, hogy ezt a jogegyenlőséget nem egymással rivális individuumok harcára, hanem természetük hajlandóságára és létrehozójuk jószágára alapozza. Alkotónk jósága végtelen, minden művéből ez sugárzik vissza. Az elnyomó tehát Isten rendjével helyezkedik

szembe, hatalma nem más, mint visszaélés.¹⁷ Meg kell tehát különböztetnünk egymástól a jogot és a hatalmat.

Hiába képvisel az erős és a gyenge különböző súlyú a hatalom mérlegének két serpenyőjében, hiszen még ha ez a mérleg nem is az IGAZSÁGOSSÁG mérlege, Isten, az igazság végső letéteményese, úgy rak hozzá és úgy vesz el, hogy a két oldal végül egyensúlyban legyen. Az elnyomás nem azért lesz igazságtalan, hogy a gyöngé egy másik gyöngével szövetkezve képes ellenállni, hanem azért, hogy a gyöngé magával Istennel „fog össze”. Egy szóban összefoglalva minden gondolkodó lény a boldogságra teremtett, és ez az isteni szándék jogokat ad neki. Az őket létrehozó Isten ezen jogok, és nem erejük alapján ítéli meg őket. Az erősnek így semmi joga a gyenge felett, kényszerítheti ugyan a gyengét arra, hogy alávesse magát a jogtalan erőszaknak, de ez csak kényszer marad és nem kötelesség. Az isteni igazságosság törvényei az irányadóak a jogok kérdésében. Lehet, hogy az ember tettei itt a földön nem mindig felelnek meg ennek, de csakis az isteni törvényekhez fordulhatunk, ha meg akarjuk tudni, hogy egy cselekedet jogos vagy jogtalan; még az ember által kötött szerződések is alá kell, hogy legyenek rendelve ezen ősi, isteni jogok. Akiket ebben megsértettek, joggal követelhetik emberi jogaikat. Bármiféle szerződés, amely ennek elmentmond, csak az erősebb jogán alapulhat, következésképpen nem más, mint zsarnokság. Az elnyomó lehet egyetlen ember is, de éppúgy és éppolyan igazságtalanul gyakorolhat zsarnoki hatalmat egy egész embercsoport is. Ki kell jelenteni, hogy a lakedaimónoknak [a spártaiaknak – B.P.] nem állt jogukban, hogy sorsukra hagyják satnya gyermekeiket, akiket gyengeségük tett a kegyetlenség áldozatává, és alávaló törvény szentesítette pusztulásukat. Ha az igazság szemszögéből tekintjük a dolgot, ki kell jelentenünk, hogy a lakedaimónok szörnyetegek.

Kövessük tehát a gyakorlatban a kétféle elvet abból a szemszögéből, hogy az uralkodónak, vagy ha Ön úgy akarja, a társadalom egészének

¹⁷ Jól észrevehető itt a liberalizmus, illetve általában a szabadság fogalmának keresztény gyökerei; az elnyomás, az erő jogtalan használata szerinte szembeszegülést jelent az isteni akarattal.

van-e, és ha igen, milyen körülmények között van joga igazságtalan parancsot adni, ártatlanokat büntetni vagy vallási kérdésekben mások helyett dönteni.

Az ateista elvek, mint már láttuk, az erőt vélik a jog egyetlen alapjának, az uralkodónak tehát joga van szerintük mindazt megtenni, amit alattvalói eltűrnek tőle. Érdeke kiterjed egy kör területére, amely körnek ő maga a centruma, egészen addig, amíg akarata más érdekek ellenállásába nem ütközik.

Ebben az esetben egyet kell értenem azzal, hogy az uralkodónak megvan a joga, pontosabban szólva a hatalma nemcsak arra, hogy általában parancsoljon, hanem arra is, hogy kifejezetten igazságtalan dolgokat követeljen meg alattvalóitól, amely dolgokat alattvalói azért és nem másért ítélnének igazságtalannak, mert ellentmond az ő érdekeiknek.

Ha tehát igazságtalan dolgokat parancsol, ártatlanokat ítél el, az nem jelent mást, mint azt, hogy tévedett. A társadalom érdekeinek megfelelő törvényeket akart hozni, de hibázott, és épp az ellenkezője történt, a társadalom érdekeit sértő módon cselekedett. Egy egyszerű tévedésről van szó, amely semmit nem változtat meglévő jogai természetén, ez a jog ugyanis továbbra is abból ered, hogy ő bír a legnagyobb erővel. Ugyan-ezen oknál fogva azt is el kell fogadnom, hogy joga van vallási kérdésekben dönteni, ha pedig rosszul döntene, az csak azt jelenti, hogy helytelen módon próbálta biztosítani alattvalói nyugalomát és engedelmisségét. Ha ilyesféle elvek alapján járunk el, az igazságosság nem jelent mást, mint pusztán hasznosságot. Hasznos azoknak, akiknek hatalma megnő általa; ez lehet az uralkodó vagy akár a nép, az adott ország alkotmányától függően. Foglaljuk össze tehát: ezen elvek szerint az uralkodónak tulajdonképpen joga van vallási kérdésekben parancsolgatni; ha azonban a nép úgy ítéli meg, hogy nem áll érdekében engedelmeskedni, fellázadhat ura ellen, a nyugalom tehát csak akkor állhat helyre, ha mindenki elégedett. Szép kis alkotmány!

Ennek ellenére azt kell mondanunk, hogy ha már jogról nem is beszélhetünk, legalábbis bölcs lenne az uralkodótól, ha alattvalóitól a lehető legkevesebbet követelné. Az igazán okos politika gazdaságosan bánik a polgárokat korlátozó törvényekkel; vigyáz arra, hogy ne erőltessen

olyan dolgokat, amelyeket a nép feltétlenül és egyöntetűen elutasít. A jó politika tehát eltűr minden kultuszt és minden hitet, természetesen kivéve azokat, amelyek az állam felforgatására alkalmasak. Egy dolgot kell csak tiltania, az intoleranciát, az ugyanis minden baj kiindulópontja.

Előfordulhat, hogy egy bölcs uralkodó, szándéka ellenére, ártatlant ítél halálra, de ettől még kötelessége marad az ítélkezés, hiszen a bűnösök megbüntetése a társadalom nyugalmának alapja. Nem kell viszont döntenie vallási ügyekben, mégpedig nem azért, mert esetleg tévedhet, hanem, mert kötelező jelleggel előírni vallási természetű dolgokat nemcsak hogy nem hasznos, hanem egyenesen káros a társadalom nyugalmára nézve.

Sem ön, sem én nem pártoljuk ezt az immorális és végtelenségig istentelen nézetrendszert. A tolerancia előnyei sokkal világosabban kirajzolódnak, ha nézeteinket nem az erők egyensúlyára, hanem az emberek boldogságát meghozó Gondviselésre alapozzuk. Ebben az alapvetően ésszerű és kegyes rendszerben minden jog, amit a felül lévő megad az alul lévőnek, alapjául szolgál egy kötelezettségnek, amellyel viszont az alul lévő tartozik a felül lévőnek. Ha egy hatalmasság olyan dolgot parancsol egy nála gyengébbnek, amely túlmutat az utóbbi kötelezettségein, jogbitorlást követ el; lehetetlen ugyanis, hogy a gyenge jogait a másik erejének nagysága korlátozza. Létezik tehát a kölcsönös jogoknak és kötelezettségeknek egy rendszere, amelynek betartása vagy be nem tartása alapján ítéli meg Isten az embert. Felül lévők és alul lévők cselekedeteinek megvannak a jól megszabott határaik, jogaik és kötelezettségeik kölcsönösek; eddig és eddig joga van elmenni, itt vagy ott azonban kötelessége megállni. Ha a hatalom gyakorlása során valamely jogot nem feleltetik meg reciprok kötelesség-párjának, az isteni rendszer felborul, és egyszerű jogbitorlássá válik. Ebből az okfejtésből azonnal következik, hogy ha feltesszük, hogy van egy igaz vallás és ugyanakkor az uralkodó nem tévedhetetlen, akkor ez utóbbi nem rendelkezhet a vallás feletti ítélkezés jogával, mivel alattvalóinak nem lehet kötelessége az engedelmség ebben a kérdésben.

Íme a kész érvelés. Ha egy vallás igaz, senki sem kötelezhető arra, hogy ne higgyen többé benne, mint ahogy azt sem tilthatjuk meg neki,

hogy hirdesse hitét. Márpedig, ha egy nem tévedhetetlen uralkodónak elismerjük a jogát arra, hogy minden vallás ellen forduljon, ami nem a sajátja, ez azt jelentené, hogy kötelességgént fogjuk fel, hogy az uralkodó parancsára feladjuk annak a vallásnak a hitét vagy legalábbis a terjesztését, amely vallás akár az igazi is lehet. Tehát: az uralkodó nem követelheti meg senkitől, hogy parancsszóra elhagyja vallását. A fő tételt, az altételt vagy az okozatot tagadja? A fő tétel egészen kézenfekvő, az altétel azon az elven alapszik, amelyet épp most bizonyítottam, az okozattal sincs baj, egy teljes bizonyítással kell tehát szembenéznie.

Az így felépített érvelés után az ön ellenvetése lényegében összeomlik, hiszen érveim alapja az esetleges ellentmondás Isten parancsai és az uralkodó parancsai között, abban az esetben, ha a nem tévedhetetlen uralkodó arra vetemedne, hogy vallási kérdésben bármiféle parancsot adjon. A kétféle akarat lehetséges ütközéséről az ön ellenvetései szót sem ejtenek. Ön azt állítja, hogy mégha a fejedelem helytelen parancsokat is ad, abból semmiképpen sem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy egyáltalán nincs joga parancsolni, mint ahogy azt a következtetést sem, hogy joga van helytelen parancsokat adni, mégpedig azért, mert ezek a dolgok nem is lennének helytelenek, ha legitim módon foglaltatnának parancsba. A jog és a jogosultság között sem húzódik élesebb ellentét, mint igazság és igazságosság között. Az uralkodónak nem azért nincsen joga vallásról ítélni, mert tévedhet, hanem azért, mert ilyen irányú parancsai már alapfeltételezésünk szerint jogtalanok. Éppúgy kimondhatjuk azt is, hogy nem azért nincs joga vallásról ítélni, mert nem tévedhetetlen, hanem azért, mert egy nem tévedhetetlen uralkodó a vallásról ítéelve olyan törvényeket hoz, amelyeknek alattvalói nem tudnak tiszta szívvel engedelmessé válni.

Nos, sem abból, hogy az uralkodónak nincs joga jogtalan dolgokat parancsolni, sem abból, hogy nincs joga betiltani egy vallást, nem következik az, hogy egyáltalán ne lenne joga olyan törvényeket hozni, amelyeket a társadalom érdekeinek megfelelőnek vél. Tudok erre szolgálni egy nagyon szép példával: ha a király egy legitim jogát gyakorolva tévedést követ el, ettől ez a jog nem szűnik meg törvényesnek lenni; más szavakkal a hatalommal való visszaélés törvénytelen volta nem

jelenti azt, hogy ez a hatalom, amint visszahúzódik törvényes határai közé, ne lenne újra maga is legitim, tehát kijelenthetjük, hogy elvont értelemben ennek a hatalomnak a gyakorlása is egy jog, természetesen kimondatlanul is odaértve, hogy csak akkor, ha tiszteletben tartja saját határait. Felhívom ugyanis figyelmét arra, hogy mivel az uralkodónak módjában áll jogtalan törvényeket hozni, így csak elvont értelemben jelenthetjük ki, hogy egyáltalán joga van törvénykezni, és feltétlenül szükséges megtenni az előbb említett megszorítást a hatalom törvényes határaitól.

Tételezzük fel, hogy az uralkodó jogtalanságot követ el. Két eset lehetséges:

Az első esetben annyiban jogtalan a parancs, hogy törvényteleniséget követel, az alattvalók nem teljesíthetik anélkül, hogy ne követnének el bűnt. Világos, hogy ebben az esetben az uralkodónak nem volt joga meghozni az adott törvényt, következésképpen a már említett megszorítás nélkül a fő állítás nem igaz.

A második esetben az uralkodó által hozott törvény csak annyiban jogtalan, amennyiben megfosztja egy vagy több polgárát egy jogától vagy akár az életétől; példa lehet erre egy ártatlan halálra ítélt, bizonyos javak jogtalan elkobzása, vagy akár a személyes szabadság egyszerű megsértése valamiféle önkényes paranccsal. Erre az esetre is igaz, hogy igazságtalanság történt, az uralkodó túllépte törvényes hatáskörét. Mégis látok valami különbséget, mégpedig azt, hogy ebben az esetben az alattvalóknak talán mégis kötelességük engedelmeskedni. Mondhatjuk, hogy adott esetben el kell szenvedniük ezt a csak őket sújtó igazságtalanságot, mégpedig csakis azért, hogy ne zavarják meg a társadalom nyugalma. Ez egyáltalán nem mond ellent a kölcsönös jogok és kötelezettségek elméletének, amelyet az előbb fejtettem ki, hiszen nem is annyira a hatalmával visszaélő uralkodónak adja meg magát az igazságtalanságot elszenvedő polgár, hanem a társadalom nagyobb, ártatlan részének tesz ezzel szolgálatot; nincsen ugyanis joga megzavarni a társadalmat azzal, hogy fennhangon orvoslást kér sérelmére, hiszen Isten szándékai szerint a társadalom fontosabb mint ő, a sérelmet elszenvedett egyén. Vegye kérem észre, hogy nem másra, mint a

társadalom nagyobb részének ártatlanságára hivatkozva tartom az egyén kötelességének a túrést adott esetben, hiszen a társadalom békéjét egészen biztosan megzavarná az igazságtalan parancs elleni lázadás. Bár a társadalom több, mint az egyén, attól még az előbbinek nincs joga elnyomni az utóbbit, az utóbbinak kétségtelenül vannak bizonyos jogai akár az előbbivel szemben is. Az egyén annyival kell hogy részesüljön az előnyökből, mint amennyiről ő lemondott a társadalom javára. Így, ha az igazságtalanul elítélt polgár ki tudja magát vonni az ítélet alól, oly módon, hogy ezzel nem zavarja meg a társadalom nyugalalmát, tegye meg, minden joga megvan hozzá. Továbbra is igaz tehát, hogy (hacsak nem egy legitim jog alkalmazásakor elkövetett véletlen tévedésről van szó, ez ugyanis kivételt jelent), az uralkodó vagy bármiféle magisztrátus bűnt követnek el, ha igazságtalan törvényt, vagy jogtalan büntetést hoznak, és a jogtalanság áldozata – természetesen csak ha ezzel nem zavarja meg a társadalom nyugalalmát – kivonhatja magát az ítélet alól, ha tudja.

Az első említett esetben egészen világos, hogy az uralkodó bűnt követ el az igazságtalan parancs kiadásával, és az is egyértelmű, hogy a törvényisztelő alattvaló nem tehet mást, mint hogy megtagadja az engedelmisséget.

Hacsak tehát nem szándékozunk az uralkodónak egy olyan önkényes hatalmat adni, amelyért még Istennek sem tartozna felelősséggel, nem jelenthetjük ki, hogy kivétel nélkül minden esetben joga van ítékezni és törvényt hozni. Ha a parancs törvénytelen, életbe lép a kivétel.

Ha tehát azt kérdezzük, hogy joga van-e az uralkodónak vallási kérdésekben dönteni, kérdésünk valójában arra vonatkozik, hogy megteheti-e ezt anélkül, hogy bűnt követne el, anélkül, hogy bitorolná alattvalói természetes jogait, és anélkül, hogy azt a kockázatot vállalná, hogy Isten parancsával szembeszegül. Arra vonatkozik kérdésünk, hogy csak azért, mert az uralkodótól származik az ilyen jellegű parancs, kötelesek-e engedelmeskedni az alattvalók. Nem tudom elképzelni, hogyan lehet legitim az a törvény, amelynek bűn engedelmeskedni. Már bizonyítottam, hogy sem az uralkodó nem hozhat vallásról rendelkező törvényt, sem az alattvalók nem engedelmeskedhetnek ilyennek, anélkül, hogy mind a ketten bűnt ne követnének el. A vallás tehát az a terület,

amely a már említett kivételt képezi az uralkodó hatalma alól, ilyen kérdésekben nincs joga parancsolni.

Másféle, polgárjogi ügyekben viszont dönthet, még akkor is, ha előfordulhat, hogy téved. Tegyük fel tehát, hogy egy ilyen ügyben, bár a lehető leglelküismeretesebben próbálta kiküszöbölni a tévedést, mégis rosszul döntött. Egyfelől a döntéskényszer és a tévedés tényleges lehetősége miatt nem tekinthető bűnösnek. Ugyanakkor feltétlenül szükséges, hogy az alattvalók igazságosnak tételezzenek fel bizonyos helyről bizonyos formában érkező parancsokat. Az a tény, hogy az alattvalók bizonyos fajta igazságtalanságokat egyébként is nehezen észlelnek, valamint az, hogy képtelenek szembeszállni a jogtalansággal anélkül, hogy nagyobb bajt okoznának, kötelezi az alattvalókat arra, hogy alá vessék magukat az ilyen parancsnak. Ezen az egy ésszerű módon tudom értelmezni az ön általános maximáját, miszerint az uralkodónak feltétlen joga van parancsolni, még akkor is, ha gyakran jogtalan dolgokat rendel el.

Ha viszont feltételezzük, hogy tudatában van az elkövetett tévedésnek, mi több, szándékosan követte el az igazságtalanságot, az uralkodó nem uralkodó többé, hanem zsarnok, jogait elveszti. Röviden szólva, csak akkor jelenthető ki, hogy joga van parancsolni, ha feltételezzük róla, hogy nem fog szándékosan jogtalanságot elkövetni vagy más módon visszaélni hatalmával. Ha jogtalansággal gyanúsítjuk, elveszti bizalmunkat. Az intolerancia egyszerű zsarnokság, és mint minden jogtalanság, túllépi az uralkodó jogainak határait; szükségszerű kivételt képez tehát, olyan terület, amely semmiképpen nem tartozik az uralkodó fennhatósága alá.

Ön azt fogja erre válaszolni, hogy az uralkodó nem lesz ezen a véleményen, és nincs a földön olyan hatalom, amely meg tudná akadályozni, hogy akarata szerint cselekedjék. Ki kételkedik abban, hogy akinél az erő, az mindig engedelmességre fogja bírni a szembenállókat? A szultán bárkit lefejeztethet. Valaki elrendelhetette a Szent Bertalan-

éjszakát,¹⁸ valaki felállíthatta az inkvizíciót: nem zsarnokok művei ezek? De igen, egy intoleráns uralkodó nem más, mint egy zsarnok; ezt állítom, sem többet, sem kevesebbet. Ha az alattvalók képesek ellenállni nekik, lázadásuk igaz ügy. Az angolok elzavarták II. Jakabot, a portugálok detronizálták Alfonz királyt, aki azzal múlatta idejét, hogy puskával gyilkolászta ablakából a járókelőket. Ahol ehhez nem elég az alattvalók ereje, ott szenvednek, de Isten megbosszulja őket. Ilyen sors jut mindazoknak osztályrészül, akik nem tekintik cselekedeteiket irányító alapelvüknek a vallás örök igazságát; az elnyomás és a lázadás között egyensúlyozva a két oldal egymástól kölcsönösen őket meg nem illető jogokat oroz el. Egy bizonyos pontig mindkét oldal tűr, illetve akkor kezdik keresni a gyógyírt, amikor a helyzet már elviselhetetlen, pedig csak a kölcsönös jogokat és kötelezettségeket megvilágító ész állíthatná helyre a békét. Ezért tartom oly kívánatosnak, hogy minél többen hirdessék a toleranciát.

Mégsem beszélek többet önnek erről a témáról. Úgy gondolom, hogy mostanra többé-kevésbé kimerítettem a témát. Meglehetősen sokáig váratтам önt jelen levélre; feltételezem, hogy a dátumból és a levélben fellelhető ismétlésekből észreveszi, hogy csak több nekifutásból készültem el vele. Kérem, hogy majd küldje vissza úgy, ahogy van, egyetemben a másikkal, amelyben arra kértem, hogy válaszoljon feltevéseimre igennel vagy nemmel.

Bár a Békítő című levél tartalma teljesen az én elveim szerint való, és barátunk is bizonytalán egyetértene vele, azért meglepnek az Ön furcsa feltételezései. Egyszerűen nem az ő stílusa, de nem is az enyém.

Az apa taníthatja arra a fiát, amit ő igaznak vél, de jogai nem hártatlanok, nem engedheti meg, hogy családjából egy teljesen iskolázatlan gyermek kerüljön ki. A gyermeknek, mint olyanoknak, vannak bizonyos jogai, amelyekről lehetetlen hogy pusztán az apai akarat megfossza; ehhez ugyanis az kellene, hogy az apai akarat egy megelőző, egy korábbi jogra

¹⁸ 1582. augusztusában Szent Bertalan napján a királyi esküvőre Párizsba érkező protestánsok ezreit mészárolják le a fanatikus katolikusok.

alapozódjon. Az apa joga pedig fia lelkiismeretének meghatározására ellentmondásos, mihelyt elfogadjuk azt a tételt, hogy létezik egy igaz vallás, és mindenki a saját lelke megmentéséért felelős.

Először, ami azt illeti, a szűkebb társadalmi csoportok keretein belül az igazi konfliktusok nem abból adódnak, hogy a fiú másképp gondolkodik mint szülőapja, hanem abból, hogy ez utóbbi a saját gondolkodásmódjának követésére akarja kényszeríteni az előbbit. Nem a vélemények különbözősége, hanem az intolerancia jelenti a békesség igazi gátját; az emberiség okatlan módon retteg a konfliktusoktól, és éppen ez a rettegés sodor minket az igazi konfliktusokba.

Másodszor, a magisztrátus és a családapa szerepének párhuzamba állítása jogos egy bizonyos pontig, de ezen a ponton túl semmiképpen sem. Az apa szükségszerű módon gyámolítója gyermekeinek, át kell adnia nekik egyrészt a társadalom általános kötelezettségeinek, másrészt pedig a saját partikuláris érdekeinek ismeretét. A magisztrátus viszont meghagyja, köteles meghagyni az embereknek azon jogukat, hogy boldogulásuk módját egyénileg válasszák meg. Ehhez a társadalmat alkotó individuumoknak senkire sincsen szükségük, lehetetlen is volna ebben bármilyen módon irányítani őket; a magisztrátus hatalma arra korlátozódik, hogy felügyeli, eleget tesznek-e az emberek annak, amivel egymásnak tartoznak. Mindenki saját magáért felelős; véleményem szerint ez az elv semmilyen módon nem áll szemben a természetes erkölccsel. egyébként pedig, ha egy gyermek személyes boldogságáról van szó, olyan módon, hogy az semmiféleképpen sem érinti a társadalom általános érdekeit, nos, az ilyen esetekre vonatkozólag mindig az lesz a véleményem, hogy az apák feladata kizárólag a tanácsadás lehet. Az ezzel ellentétes, autoriter gondolkodás következményei borzalmasak: boldogtalan, kikényszerített házasságok, a személyes hajlamoknak meg nem felelő erőszakolt pályaválasztás, és így tovább. A hatalom, ha többet adagolunk belőle, mint az feltétlenül szükséges, nem más, mint zsarnokság.

Harmadszor, fentebb említettem, hogy véleményem szerint a társadalom tartozik vallásos nevelésben részesíteni a népet. Ezt természetesen nem azért jelentettem ki, mert visszahőköltem volna a korlátlan szabadság látszólagos negatív következményei előtt; éppen

ellenkezőleg, célom az, hogy ezen vallási oktatás segítségével a szabadság továbbra is korlátlan maradjon, legalábbis annyiban, amennyiben nem jelent veszélyt a társadalomra nézve. Negatív következményei pedig nem a szabadságnak, hanem a tudatlanságnak és az abszolút vallástalanságnak vannak, elveimben tehát nem fedezhet fel semmiféle önellentmondást. Ha valamely vallás papjait államilag állandó anyagi támogatásban részesítjük, ezzel egyáltalán nem sértjük meg a lelkiismeret szabadságának elvét. Ha élesen elválasztjuk egymástól társadalom és vallás céljait és alapelveit, ez nem jelenti azt, hogy az állam ne finanszírozhatná egy adott vallás fennmaradását; az államnak ugyanis nem az a feladata, hogy megmutassa polgárainak az üdvözülés útját, hanem az, hogy hasznos tanítást nyújtson nekik, és ezzel lehetővé tegye az igazán szabad választást. Az állam nem jogosult megítélni, hogy az üdvözülésnek melyik módja helyes, melyik módja helytelen, nem jogosult tehát egyik módot sem erőltetni egy másik rovására. Az állam csak azt ítélni meg, hogy népének mely tanítás hasznos, részesíthet tehát bizonyos előnyökben egy hitet, természetesen csak amennyiben nem kényszeríti senkire. Ha az Ön hasonlatát akarnám folytatni, azt mondanám, az államnak csak tanácsadásra van joga, éppúgy mint a családapának.

Negyedszer, amikor azt mondtam, hogy az uralkodó vallás csak de facto, és semmiképpen sem de jure lehet domináns, hozzátettem azt a kifejezést, hogy „szigorúan véve”. Az állam által védelemben részesített vallás tulajdonképpen lehet de jure is uralkodó, abban az esetben, ha ez nem jelenti azt, hogy az állam ezt a védett hitet az egyedül igazként aposztrofálja, és kezekedik igazságáért. A védelem tulajdonképpen azt jelenti, hogy papjainak van és lehet állandó jövedelmet biztosító ingatlanja, de ez a védelem nem fordulhat soha a többi vallás ellen, amelyeknek az állam szintén tartozik a teljes szabadság biztosításával.

Ötödször, a társadalom tehát választhat egy vallást, amelynek védelmet nyújt, de ezt csak azért teheti, mert ez a hit hasznos, és nem azért, mert igaz. Pontosan ezért nincsen joga tiltani a választott hittel ellenkező tanításokat, nem feladata azok igazságáról ítélni, ezek a hitek semmiképpen sem válhatnak tehát a társadalom tiltó törvényeinek áldozataivá. Nincs joga tehát az államnak büntetni a kiválasztott hitnek

ellenszegülőket (nem véletlen, hogy nem a lázadó szót használtam), a lelkiismeret kérdéseiben a hatalom nem legitim.

Hatodszor, ha tehát elfogadjuk, hogy a társadalom nem ura az emberek lelkiismeretének, helytelennek kell ítélnünk azt is, ha a társadalom kiveti magából azokat, akik lelkiismeretük parancsát követve visszautasítják a védett vallás követését, mivelhogy a társadalmat alkotó egyéneknek vannak jogaik, amelyekről csak jogtalanság foszthatja meg őket. A polgár és hazája kölcsönösen rengeteg szállal kapcsolódnak egymáshoz. Ha tehát igaz, hogy az állam nem lehet bírása a vallási érzésnek, és az, hogy a társadalomnak sincs joga megítélni az egyén lelkiismeretét, márpedig ez két kétségtelen tény, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy ahogy Konstantinápolyban senki sem köteles muzulmán-nak lenni, úgy Londonban sem kell feltétlenül az anglikán hitet vallani. Minden elkövetett bűn tulajdonképpn lelkiismereti kérdés, még azok is, amelyek alapvetően sértik a társadalom érdekeit. Ez tény, de milyen következtetésre juthatunk ebből? Isten bizonytal megbüntette Cartouche-t¹⁹, de vajon az emberek azért törték kerékbe, mert megsértette Istent? Minden tett, amely káros a társadalomra nézve, megítéltetik a lelkiismeret törvényszéke által; de a lelkiismeretet sértő tettet csak akkor büntetheti a társadalom, ha konkrét, földi érdekeket is sért. Az ilyen kihágásokat a társadalomnak mindig jogában áll majd büntetni, hiába is hivatkozna bárki is arra, hogy ez lelkiismereti kérdés. Saját elvei megsértése nélkül elég nehezen szállhatna vitába velem ebben a kérdésben, hiszen mind a ketten azt valljuk, hogy a vallás semmiféle módon sem sérti a társadalom rendjét.

Hetedszer, úgy gondolom, nem tértem el tárgyamtól, és csak olyan dolgokat használtam fel érvelésemben, amelyek valóban lényegesek a világi és lelkiismereti ítélezés határainak meghúzásában. Kiindulási pontom az volt, hogy mindenkinek csak egy lelke van, annak üdvözülése pedig egyedül rá tartozik.

¹⁹ Cartouche, híres tolvaj, szegénylegények legendás bandafőnöke. 1721-ben elrettentő külsőségek között törték kerékbe.

Nyolcadszor, hamisnak és nagyon veszélyesnek ítélem azt az elvet, miszerint a társadalom hatalmát az egyén felett nem határolja más, mint a társadalom saját érdeke. Minden ember szabadnak született, ezt a szabadságot korlátozni megengedhetetlen, kivéve persze azt az esetet, ha a szabadság szabadosságba megy át, tehát megszűnik szabadságnak lenni, és jogbitorlássá válik. A szabadságjogok, éppúgy, mint a birtokjog, egymás határait szabják meg. A lelkiismeret nem fogadja el az ártó szándék szabadságát. Ezt a törvénynek szigorúan tiltania kell, mert a lelkiismeret is tiltja. Az ártó szándéktól mentes szabadságot viszont csak a zsarnokság korlátozhatja. Sajnos hozzá lehetünk ahhoz szokva, hogy a kormányzatok az egyén boldogságára törnek a társadalom vélt jogai és érdekei nevében. Azt felejtik csak el, hogy a társadalom az egyénért van, létrejöttének egyetlen oka az egyén jogának védelme, a kölcsönös kötelezettségek végrehajtásának biztosítása.

Kilencedszer, nem vitatom el az egyháztól azt a jogot, hogy ítélkezzen hit és erkölcs kérdéseiben, ezt a jogát gyakorolta is a pogány uralkodók idejében. Arról sincs szó, hogy helyteleníteném, hogy Állam és Egyház számos szállal kötődjön egymáshoz, de bizonyos vagyok benne, hogy ezek az összefonódások mindkét fél érdekeire nézve károsak válnak, mihamarabb megpróbálják jogaikat elorozni egymástól. Ebben az értelemben az egyik véletlet az angol szupremácia, a másikat pedig a pápák világi hatalma jelenti.

Tizedszer, a tévedhetetlenség dogmája igazából csak akkor válik veszélyessé, amikor megkérdőjelezzik. De mindenképpen hamis vagy legalábbis alkalmazhatatlan, ha olyanokról tételezzük fel a tévedhetetlenséget, aki a legkevésbé sem azok. Nem tévedhetetlenek például sem az uralkodók, sem a kormányok; ha mégis feltételezzük róluk, annak két feltétlen következménye lesz: intolerancia egyfelől, a nép elnyomása az egyház által és az egyház elnyomása a hatalom által másfelől.

Tizenegyedszer, az albigensek elleni háborúk, az inkvizíció felállítása Languedoc-ban, a Szent Bertalan-éj, a Liga²⁰, a nantes-i ediktum visszavonása, a janzenisták zaklatása, ezekért az eseményekért egyetlenegy axióma felelős: EGY TÖRVÉNY, EGY HIT, EGY KIRÁLY.

Szívesen elismerem, hogy fennállása óta a kereszténység számos alkalommal jobbat tett a világot. Legnagyobb érdeme mégis az, hogy megvilágította és mindenkire közel hozta a természetes vallási érzést. Fel kell hívnom figyelmét arra, hogy a legtöbb hívő keresztény véleménye szerint a kereszténység nem azonosítható a katolicizmussal: a legjobb katolikusok, a legvilágosabb elméjük egyetértenek abban, hogy keresztény hitük soha nem jelenthet intoleranciát. Ebben véleményük alapvetően egyezik más, de szintén keresztény nézetekkel, hiszen a kereszténység legfontosabb ismertetőjegyei mindig is a szelídség és a karitás voltak, és remélhetőleg maradnak a jövőben is.

²⁰ A Liga a XVI. század végén a Guise-ek körül csoportosuló hatalmi csoport, ultrakatolikus szellemiségük inspirálja a már említett Szent Bertalan-éjszakát.

A BÉKÍTŐ, AVAGY EGY EGYHÁZI EMBER LEVELEI EGY MAGISZTRÁTUSHOZ AZ AKTUÁLIS ÜGYEK TÉMÁJÁBAN

1754 végén jelent meg először a levél, Rómában. A XVIII. században még nem kérdőjeleződött meg a szerzősége, egyöntetlően Turgot-nak tulajdonították. Az trás utóélete azonban jóval bonyolultabb. 1788-ban és 1791-ben aktuálpolitikai megfontolásokból jelentetik meg újra (az első évszám: újra fellobban a protestánsok polgárjogáról szóló vita, a második: az „alkotmányos” ill. az „eskümegetagadó” papokról szóló vita). Az 1791-es kiadást kíséri a régi barát, Dupont de Nemours előszava, amelyben aláhúzza, milyen fontos szerepe lehet a levélnek, illetve Turgot egész munkásságának a Forradalom intolerancia és fanatizmus ellen folytatott harcában.

Ez utóbbi állítással nehéz is lenne vitatkozni, legalábbis ami a turgot-i életművet illeti, noha egyáltalán nem biztos, hogy az itt következő „Békítő” valóban az ő tollából származik. Kétségek először egy Morellet nevű szerző emlékirataiban merülnek fel, ő meg van győződve arról, hogy a valódi szerző Brienne. Biztosat nem tudhatunk a kérdésben, de a szerző kiléte a XX. századi olvasónak talán mindegy, a mű politikai jelentése viszont máig figyelemreméltó.

A levél tartalmának jobb megértése érdekében hasznos lehet néhány mondatban összefoglalni a XVIII. század Franciaországának vallási problémáit.

Evidens, hogy az első számú probléma a protestáns kisebbséggel van összefüggésben. 1598-ban volt hűsorsosuk, IV. Henrik a nantes-i ediktumban bizonyos megszorításokkal ugyan, de lehetővé teszi számukra a szabad vallásgyakorlatot, ezt azonban 1685-ben, az élete végére ultrakatolikus befolyás alá kerülő XIV. Lajos semmissé teszi. A visszavonás következményei elég súlyosak, 200.000-re tehető a kivándoroltak száma (városi iparosok, gazdag polgárok; exodusuk érzékeny veszteség gazdasági szempontból), a maradók viszont másodrendű állampogárként kénytelenek élni életüket, többek között a hivatalviselés

jogából is kizárva. Polgári egyenjogúsításukra egészen 1787-ig kell várnunk. A zsidók egyenjogúsítását csak a Forradalom hozza majd magával, a nagymértékben asszimilálódott, délvidéki, gazdag szefárdok 1790-ben, míg keleten élő, idegenajkú és jóval szegényebb askenázi hitsorsosaik csak 1791-ben lesznek teljes jogú állampolgárai a francia királyságnak.

Ez azonban nem minden, szólni kell a katolikus hiten belül fennálló, meglehetősen problematikus irányzatokról is. A janzenizmus Fanciaországban feltartóztathatatlanul terjedt, központja a Port-Royal zárdája volt, emblematikus figurái pedig Pascal és Racine. Az irányzat nevét Jansenius dán püspökről kapta, aki 1640-ben írt Augustinus című munkájával lett közismert. A cím megválasztása nem véletlen, a molinista-jezsuitikus irányzatokkal óriási teológiai vitákat folytatva az ágostoni szigorúsághoz való visszatérés a céltűzés. A vita, tisztán teológiai szempontból, az isteni kegyelem körül forog. A janzenisták a protestánsokhoz közeli álláspontot elfoglalva úgy vélik, hogy az isteni kegyelem a kiválasztottaké, az ember cselekedeteivel nem tudja befolyásolni az Úr akaratát, a jóval emberközpontúbb molinista tan szerint viszont az üdvözüléshez az ember aktív részvételére van szükség, az üdvözülés lehetősége mindenki előtt nyitott.

Természetesen a kétféle teológiai meggyőződés kétféle életfelfogást implikál. Az ember szabadságában rendületlenül hívő, szinte humanista molinistákat szabadossággal, komolytalansággal, erkölcsstelenséggel vádolják a komor és pesszimista janzenisták.

Nagyon vázlatos volt ez a kis ismertető, de még durvább szimplifikációra van szükség, ha röviden tárgyalni akarjuk e vallási nézetkülönbségek társadalmi-politikai vetületét. Annyit azért elmondhatunk, hogy a városok, a Parlamentek gazdagodó, és a társadalmi ranglétrán felfelé törekvő polgárai között rengeteg janzenistát találunk, míg a király környezetét, illetve általában a nemesség köreit a tradicionális értelemben vett katolikusok alkotják.

Egészen biztos viszont az, hogy a tolerancia egyik pártra sem jellemző, türemletlenek egymással, de a protestánsokkal és a zsidókkal szemben is. A Parlamentek a XVIII. század során visszautasítanak rengeteg, a vallás nagyobb szabadságára irányuló javaslatot, de a király

legbiztosabb támaszának tekinthető főpapok közül is csak nagyon kevesek vallanak toleráns nézeteket. A janzenisták fogják majd átvenni a korábban a francia királyokra jellemző gallikanizmust, pápaelleneséget, nem hajlandók becikkelyezni és ezzel Franciaország területén érvényesnek nyilvánítani az 1713-ban XI. Kelemen által kiadott Unigenitus kezdetű bullát, amelyben a pápa eretnekgyánúsának minősíti a janzenisták által vallott nézeteket.

A levél címében említett „jelen ügyek” a következőket takarják: 1752-ben Christophe de Beaumont, a francia egyház előljárója megtiltja papjainak, hogy a szentségekben részesítsék azon hlveiket, akik ellenszegülnek az említett pápai bullának. Hadd derüljön ki a levélből, mi az ügyvel kapcsolatban a Királyi Tanács álláspontja, illetve hogyan oldaná meg a dolgot Turgot!

ELSŐ LEVÉL, 1754. május 20.

Igaz lenne, Uram, a hír, amelyet Párizst elhagyva hallottam, miszerint a király azt fontolgatja, hogy felújítja a protestánsok ellen irányuló rendelkezéseket, ugyanakkor a Parlamentek javára szándékozik dönteni az egyház ellenében? Elképzelhetetlennek gondoltam pedig, hogy a Tanács két, egymással élesen szembenálló szélsőség javára döntsön, mindkét esetben tehát az igazságtalan és ésszerűtlen megoldást választva.

Hogyan! A püspökök tehát jogosultak lesznek arra, hogy a protestánsokat egyszerűen ne tekintsék állampolgároknak, ugyanakkor viszont kötelezhetőek arra, hogy olyanokat részesítsenek a szentségekben, akiket egyáltalán nem találnak erre méltónak! Pedig nincsen-e igazam, amikor azt állítom, hogy egy és ugyanazon autoritásnak kell döntenie arról, hogy ki jogosult és ki nem a szentségek felvételére? Vagy talán a szent áldozáshoz lanyhább hit is megteszi, a házassághoz viszont ugyanez nem elég? Ha az uralkodó kényszerítheti egyházát arra, hogy részesítsen valakit az eucharisztia szentségében, akkor miért nem kényszeríti arra, hogy azt a szentséget is adja meg, amelynek alattvalói földi sorsában annyiival nagyobb szerepe van? Hiszen a házasságnak sokkal több köze van a társadalom életéhez, mint az áldozásnak. Miért hagyjuk meg tehát

a szabad döntés lehetőségét az egyháznak az egyik, és miért fosztjuk meg őket eme joguktól a másik kérdésben? Fogalmazzunk rövidebben és egyszersmind konkrétabban: miért korlátozzuk a protestánsokat, illetve miért favorizáljuk a janzenistákat?

A Tanács minden bizonnyal végiggondolta mindezt, és őszintén remélem, hogy nem valódi szándékaik szerint való ez a bizarr terv, amely mind a protestánsok, mind az Egyház érdekeit sérti. De ha a Tanács végig is gondolta mindezt, abban egészen biztos vagyok, hogy a társadalom jó része nem tette meg ugyanezt; egészen mindennapos dolog, hogy még művelt emberek szájából is olyan véleményeket hallunk, melyek szerint tiszteletben kell ugyan tartani mindenki lelkiismeretbeli meggyőződését, de a protestánsokat azért lázadókként kell kezelni. „Miért is gyötörnék mások lelkiismeretét” mondják, és azonnal hozzáteszik, hogy „sokkal jobb lenne, ha végre összefognánk erőinket, és leszámolnánk a protestánsokkal.”

Ez az ellentmondás két tökéletesen igaz, csak éppen egymástól megfelelően el nem választott gondolatból származik. Véleményem szerint ugyanis külön kell választanunk a világi társadalmat, ahol senkinek sem szabad mások lelkiismeretét bármire is kényszerítenie, és a vallási közösséget, ahol mindenki szigorúan csak egyetlenegy hitet vallhat. Önnek jól kell tudnia, hogy a toleranciának két válfaja létezik, a polgári értelmű tolerancia az egyik: ennek szellemében az uralkodó lehetővé teszi, hogy országában mindenki úgy gondolkodjon, ahogy az neki tetszik. Van azonban egy másik, egyházi értelmű tolerancia is, ami nem jelent mást, mint azt, hogy az Egyház lehetővé teszi ugyanezt a gondolatszabadságot vallási kérdésekben. Olybá tűnik nekem, mintha most ez a két dolog összekeveredne. Túlzottan keményen bánunk a protestánsokkal, mert le akarunk számolni az egyházi értelmű toleranciával, túlzottan kedvezünk a janzenistáknak, mert mélyen átérezzük a polgári értelmű tolerancia méltányos voltát.

Úgy képelem, Uram, hogy az aktuálisan zajló viták valódi okára tapintottam; arról is meg vagyok győződve, hogy ha megvilágítom a kérdést, nagy gonddal meghúzom a választóvonalat a tolerancia két típusa között, akkor az is világossá válik mindenki számára, milyen politikát is

kellene folytatnia az udvarnak a protestánsokkal, illetve a janzenistákkal kapcsolatban. Mi több, papírra vettem azokat a gondolatokat, amelyeket oly sokszor megvitattunk együtt, és most arra kérem, ítélje meg, hogy leírásom elég világos, illetve elég hű-e beszélgetéseinkhez.

Íme, Uram, feltárom önnek elveimet. Egyetlen igaz vallás létezik. El kell fogadnunk a Kinyilatkoztatást, amely vallás pedig attól eltér, nem más mint egyszerű szélhámosság, az Úr csak egyetlen nyelven szólt hozzánk.

Az üdvözülésnek nincsen tehát csak egyetlenegy módja, az egyetlen igaz hiten kívül sehol sem remélhetjük üdvünket. Hogyan is várhatnánk az Úr jutalmát, ha nem engedelmessé válnánk?

Minden bizonnyal egyetértünk abban, hogy a kereszténység az egyetlen igaz hit, amelynek minden üdvözülni vágyó köteles alávetni magát: a keresztény hit csodáinak száma, ezek fényessége, tanításainak szentsége, mártírjainak hite, és még számos dolog világosan tudunkra adja, hogy csak olyasvalaki adhatta nekünk ezt a hitet, aki az elemeknek is parancsol.

Ha tehát csak egyetlen igaz vallás létezik, csak egyetlen igaz kultusz, csak egyetlen igaz erkölcs létezhet. Az Egyház a hívek közössége, a közös hit, a közös szentségek egyesítik őket, és természetesen az a tény, hogy ugyanazon pásztorok irányítása alatt állnak. Az Egyház keretein belül tehát abszurdum a már említett lelkiismereti szabadság. Éppen ez az egyházi szellemű tolerancia az, amely hol növeli, hol csökkenti a hittételek számát, felforgatja az erkölcsöt; illetve fogalmazzunk inkább úgy, hogy egyszerre többféle erkölcsöt enged meg, lehetővé téve ezzel számos tévelygés behatolását oda, ahol pedig az egyetlen isteni Igazságnak kellene fénylenie.

Ennek az abszurditásnak szép példája Jurieu²¹ gondolat-szörnyetege, amelynek ellentmondásos szelleme egyesíti a vélemények szabadosságát a vak fanatizmussal és a legkegyetlenebb intoleranciával.

²¹ Jurieu, Pierre (1637–1713), kálvinista teológus és hitvitázó. XIV. Lajos idejében a protestáns ellenállás lelke, de a legkevésbé sem a toleráns együttélés híve, hanem „vad” protestáns. Fő műve az 1682-es „A kálvinizmus és a pápizmus története.”

Mivel az üdvözülésnek csak egyetlen útja van, mindenki köteles ezt az utat követni, sőt köteles másokat is óvni az igaz útról való letéréstől. Azt parancsolja a keresztényi karitás, felebarátaink iránti kötelességeink egyike, hogy lelkeiket erőnk minden kímélete nélkül megkíséreljük az Úr felé fordítani.

Egy lélek megtérítésének egyetlen módja van: át kell, hogy érezze hitünk igazságait, valódi részesévé kell tennünk igaz meggyőződésünknek. Korántsem elég, ha valahogyan rávesszük, ejtse ki száján a „hiszek” szót, ettől még nem lett jó keresztény, hiszen elképzelhető, hogy lelkiismerete még nem osztja azt a meggyőződést, amelyről szavaival már bizonyosságot tett. Ezzel a módszerrel csak a hamis eskü vétkének szakadékába taszítjuk azt a lelket, amelyet pedig a tévelygés mocsaraiból próbáltunk kiszabadítani. A valóban megtért embernek hinnie is kell, amit mond.

A térítésen kívül az Egyháznak van egy másik lehetősége is, amely módszer egyszerre teszi lehetővé a büntetést és a korrekciót. A hívek gyülekezete csak egy hitet vallhat: meg kell adni a közösségnek azt a lehetőséget, hogy eltávolítsa kebeléről azokat, akik az övével ellentétes hitet vallanak valamilyen kérdésben.

A kiátkozás, az anathéma olyan jogok, amelyekkel az Egyház feltétel nélkül rendelkezik, amelyekkel szankcionálhatja a valamely hittétel ellen lázadókat, és amelyekkel megőrizheti foltalan tisztaságát. Minden vallás kizárhatja hívei közösségéből azokat, akik nem úgy gondolkodnak, mint kellene, hiszen csak így óvhatja meg azt a mindennél értékesebb egységet, amely szükséges a közösség fennmaradásához.

Amit azonban a hívők közössége megtehet, azt az egyes hívő nem teheti meg. Senki sem átkozhatja ki felebarátját, a rábeszélést és a meggyőzést nem helyettesítheti az erőszak és a fenyegetés.

Maga az Egyház is csak a kiátkozás fegyverét használhatja fel büntetésül, a testi fenytés semmiféle formában nem törvényes ilyen esetekben, hiszen Jézus országa nem ebből a világból való. A vallás minden hívőnek javasolja a penitenciát, az önsanyargatást, de a vallás papjai nem kényszeríthetnek erővel senkit arra, hogy penitenciát gyakoroljon. Idézzünk csak fel egy bibliai történetet, annak az apostolnak a történetét, aki azt kívánta, hogy az égi tűz eméssze el a szamaritánuso-

kat, akik nem akarták befogadni Isten fiát. De Jézus azért szállt a földre, hogy megmentse, és nem azért, hogy elveszejtse a lelkeket. A fizikai kínok gyötrelme bizonyosan boldogtalanná teszi evilági életünket, de nem biztos, hogy a túlvilágon feltétlenül megnyitja előttünk a boldogság kapuját. Fennmaradhat egy vallás egy adott országban akkor is, ha az uralkodó egy másik hitet követ. Jól tudjuk, milyen csodálatosan gyors ütemben volt képes fejlődni keresztény hitünk pogány uralom alatt, nem titok, milyen gyümölcsözően tevékenykednek ma misszionáriusaink idegen területeken; könnyen előfordulhat tehát az az eset, hogy az alattvalók egy bizonyos országban már keresztény hívek, az uralkodó viszont még nem részesült e megvilágosodásban.

Továbbmenve: abból, hogy egy adott vallás nem az uralkodó vallása is egyben, nem következik az, hogy ez a vallás ne egy szigorú és változtathatatlan szabályrendszer szerint kormányoztassék, ilyen esetben is rendelkeznie kell tehát saját törvényekkel, saját szokásokkal, és saját kultusszal. Ne feledjük, hogy az Egyház a Nérók idejében rögzítette hittételeit, és Constantinus alatt is kiteszította kebeléből azokat, akik megsértették rendelkezéseit. Ha pedig egy uralkodó felvesz egy vallást, ez nem jelenti azt, hogy bármit is joga lenne változtatni a már rögzített hittételeken. Az adott hitnek csak követőjévé, nem reformátorává válik. A hitvallás nem változtat semmit világi hatalmán, a pogány Augustinus mint császárt semmi sem különbözteti meg Constantinustól.

Ha tehát nézeteltérések merülnek fel tisztán vallási kérdésekben, az uralkodónak semmi különös joga nincs beavatkozni. Már mielőtt felvette volna az adott vallást, annak megvoltak a maga szokásai és törvényei, ezek a törvények továbbra is függetlenek az uralkodó hitétől; csak annyi történt, hogy az uralkodó tisztelni kezd egy bizonyos vallási szabályrendszert, de ezzel nem válik annak bírójává.

Egy uralkodó, ha fel is veszi a kereszténységet, nem lesz több, mint egy hívő a sok közül, aki a többiekhez hasonlóan aláveti magát az Igazságnak, befogadásával az Egyház csak egy új követőre tesz szert, szó sincs arról, hogy új urat rendelne ezzel maga fölé.

Egy keresztény uralkodónak éppen úgy nincsen joga anathémát mondani felebarátjára, mint más, egyes hívőnek. Igaz ugyan, hogy magas

társadalmi pozíciója exhortációit jelentékenyebbé, tanácsait hatékonyabbá, példáját vonzóbbá teszi, de autoritásának használatától, a kényszerítéstől neki is távol kell tartania magát. Vallási téren egy uralkodónak csak kötelezettségei számosabbak, hatalma csak annyi, mint bármely hittársáé.

Ha tehát nincs arra joga, hogy bárkit kiátkozzon, akkor arra sincs, hogy bármi módon büntesse felebarátait, ha azok máshogy gondolkodnak, mint ő. Csak akkor büntethetünk ugyanis valakit, ha jog szerint parancsolhatunk is neki. Ha Jézus megfeddte türelmetlen apostolát, képzeljük csak el, mit mondhatott volna egy vallásüldöző uralkodónak! Ha az emberi hatalom törekeny, de kegyetlen fegyveréhez nyúlunk, annak egyetlen eredménye lehet: felébredtjük az emberek óvakodását Istennel kapcsolatban. Valóban szüksége van-e a vallásnak az uralkodó erős karjára? Tökéletesen keresztényi dolog azt kívánni, hogy a Földön minden ember hívő legyen, tökéletesen zsarnoki dolog viszont bárkit is erre kényszeríteni.

Bevallom, Uram, hogy én ezeket az elveket tökéletesen bizonyítottam látom, de azt sem rejtem véka alá, hogy tisztában vagyok vele, nem mindenki osztja őket. Mielőtt azonban mélységekbe menőleg bizonyítanám eme nézetek helyességét, sietek levonni belőlük azokat a következtetéseket, amelyek érinthetik országunk jelen ügyeit, hiszen legkönnyebben úgy fogadtathatunk el egy elméletet, ha ecseteljük hasznos konzekvenciáit.

Az uralkodónak pillanatnyilag alattvalói négy csoportját kielégítő döntést kell hoznia. Ez a négy csoport a következő: a protestánsok, a janzenisták, a püspökök és a Parlamentek. Nehéz feladat egy döntéssel mindegyiknek kedvére tenni. Mindegyik pártnak megvannak a maga előítéletei, de sem előítéletek, sem az indokolatlan kegy nem játszhatnak szerepet a probléma megoldásában. Egyedül az igazság dönthet. Ha az uralkodó nem tesz mást, csak azt, amihez joga van, a vitatkozó felek először méltatlankodni fognak, miért is nem tesz többet az érdekükben, miért nem gyakorol irányukban különös kegyet, később azonban áldani fogják nevét, hiszen mindenki megkapta, ami járt neki.

Lássuk hát, mit tesz a király, ha jogszerűen cselekszik:

Így kellene szólnia a protestánsokhoz: „Mélyen le vagyok sújtva, amikor arra gondolok, hogy megbontottátok a hit egységét, meg vagyok ugyanis győződve afelől, hogy az Igazságot csak a Katolikus Egyház kebelén találhatjátok meg; így, mivel igaz baráti érzelmekkel vagyok irántatok, nem tekinthetem sorsotokat, tévelygéseteket elérzékenyülés nélkül. Tévelyegtek ugyan, de ti is gyermekeim vagytok, eszerint is fogok bánni veletek. Engedelmeskedjete a törvényeknek, legyetek továbbra is hasznos tagjai a társadalomnak; ha így lesz, én garantálom, hogy ugyanabban a védelemben foglak továbbra is részesíteni benneteket, mint minden más alattvalómat.”

Így kellene szólnia a janzenistákhoz: „Nagy örömömről szolgálna, ha az Egyház mindenfajta megosztottságtól mentes lenne, de beláthatjátok, nem az én tisztem, hogy döntsek a vallás kérdéseiben. Szeretném, ha nem mondatna ki rátok egyházi átok, de nem az én kezemben van a döntés. Hű vagyok egyházamhoz, de semmiképpen sem vagyok bírāja. Ügyetekből egy dolog tartozik rám: kötelességem biztosítani, hogy szabadon élvezhessétek állampolgári jogaitokat. Csak ebből a szemszögből törődhetem viselt dolgaikkal. Ne féljetek hát büntetést, börtönt vagy száműzetést! Adná az Úr, hogy helyreálljon a béke az Egyház kebelén, de az én lelkemen száradna, ha ezek a nézeteltérések bármiféle fennakadást okoznának az állam életében.”

Így kellene szólnia püspökeihez: „Senki sem tiszteli nálamnál jobban nézeteiteket, alázatosan kész vagyok engedelmeskedni határozataitoknak, soha nem fogok más hitet vallani, mint a tiétek, de soha nem is fogom beleártani magam, mint uralkodó, a vallás ügyeibe. Nincsen ugyanis jogom elvárni alattvalóimtól, hogy mindenben úgy gondolkozzanak, ahogyan én. Vessétek be ékesszóló példázataitokat, szép beszédeiteket, térítsétek a máshogy gondolkodókat igaz hitünkre, de ehhez ne számítsatok a királyi hatalom segítségére! Ha az a balszerencse ért volna, hogy nem a keresztény hitben születek, most lenne-e vajon jogom arra, hogy titeket az én hitem követésére kötelezzek? Megvannak saját eszközeitek arra, hogy véget vessetek a belső megosztottságnak. Felhatalmazlak benneteket arra, hogy éljete továbbra is ezen eszközökkel, de soha nem fogok földi fegyvereket állítani szellemi hatalmatok szolgálatába. Hiába

is gyakorolnátok rám nyomást abból a célból, hogy száműzzem, börtönöz-
zem be és fosszam meg polgári jogaitól protestáns és janzenista
ellenfeleiteket. Az általatok is tisztelt Gamatielt²² fogom idézni válaszul:
„Tévtanaikat emberi elme hozta létre, majd az Úr tudni fogja, hogyan
ingassa meg hitüket benne.” Mindig számíhattok arra, hogy mint hívő,
mindig alávetem magam akaratotoknak, de mint király, részrehajlás
nélkül fogok igazságot szolgáltatni minden alattvalómnak”.

Így kellene szólnia a Parlamentekhez: „Az én jogköröm és a tiétek
meglehetősen össze van fonódva; rátok bízom hatalmam egy részét, és
ezt nincs is szándékomban visszavonni tőletek. Lehetetlen azonban, hogy
ti több joggal rendelkeztek nálamnál, márpedig a szellem és a
lelkiismeret dolgaiban én bármiféle befolyás nélkül vagyok, nem
feladatomban a lelkek megmentése. Mivel tehát a ti jogkörötök sem lehet
nagyobb, kérek benneteket, hogy hagyjátok a püspökökre a vallási
problémák megoldását, és csak egy dologra ügyeljétek, nevezetesen arra,
hogy alattvalóimat senki se sérthesse meg becsületükben, vagyonuk
élvezetében, ítéletük szabadságában. Rátok tartozik az állampolgár, az
Egyház hatásköre viszont a hívő.”

Látja, Uram, az általam kifejtett elvek szerint a királynak ennyit és
nem többet áll jogában mondani a szembenálló feleknek; ha más nyelvet
használna, azt egyszerű jogbitorlásnak lehetne minősíteni. Ha egy pártot
egy másik rovására előnyben részesít, ezzel nem a béke és a nyugalom
ügyét szolgálja. Itt az ideje tehát, hogy részletesebben is kifejtsen ezen
elveket, és válaszoljak a lehetséges ellenvetésekre – hadd legyen ez
következő levelém tartalma.

MÁSODIK LEVÉL

Mindaz, amit itt felsoroltam, a polgári értelmű tolerancia elvén
nyugszik. Bár az ember eredendő, belső hajlamai szerint kész elfogadni

²² Gamatiel, az Öreg, egy farizeus írástudó, a Szanhedrin tagja, aki nagy tekintélynek
örvendett Jézus idején a zsidók között. A keresztény legendák szerint ő is az új hit
követőjévé szegődött, mi több, ő lett volna Szt. Pál mester.

ezt az elvet, mégis, oly sokszor hallhatunk ezzel ellentétes véleményeket! Attól félek, hogy mindazok, akik elfogadják a türelem szép princípiumát, sokak szemében vallási kérdésekben közönyösnek mutatkoznak. Az ember szíve mélyén toleráns, csak a külső megszokások teszik a szellemet fanatikussá. A Franciaországban sajnos oly elterjedt intoleráns gondolkodás talán XVI. Lajos személye és életműve szinte kultikus tiszteletének köszönhető; pedig nagy királyunk a nantes-i ediktum²³ visszavonásával megbecstelenítette a vallás igazi szellemét. Kötelességemnek érzem, hogy bemutassam: egy vallás csak az egyházi értelmű toleranciát zárja ki, a társadalmi értelmű toleranciát pedig egyenesen magába foglalja, nemhogy szemben állna vele. Mindezek bizonyítására nem pusztán a józan ész érvrendszeréhez fordulok majd, hiszen ez megvilágíthatja ugyan a hitet, de nem igazítja egyedül útba a hívőt. Megtanultam már ugyanis a vallásban csak az autoritást keresni, elveim kezesei Jézus és az Egyházatyák lesznek, már felhasznált érveim is sokkal erősebbé válnak, ha az ő tekintélyük mögöttem áll.

Felelgettem már Jézus példáját, amikor helytelenítette apostolának azon kérését, hogy az Úr bocsássa villámain a szamaritánusokra.

Életének minden pillanatára ez a toleráns hozzáállás nyomta rá bélyegét. Soha nem javasolta tanítványainak, hogy uralkodók segítségét vegyék igénybe a hitetlenek térítésére, soha nem kérte, hogy erőszakkal fordítsák az Úr felé a lelkeket, éppen ellenkezőleg, azt parancsolta nekik, hogy hagyják nőni a konkolyt is az igaz mag között, majd aratáskor a gazda elválasztja azt a tiszta búzától. Csodákat is azért tett, hogy meggyőzze a lelkeket, és nem azért, hogy bármire is kényszerítse a testeket. Amikor pedig apostolai óvják az érte jövő katonáktól, úgy válaszol, hogy angyalok egész légijója kész lenne segítségére jönni, megsemmisíteni üldözőit, de az ő királysága nem erről a világról való. Csodát tesz, csak azért, hogy megmutassa apostolainak, hol a határ Isten és a Császár jogai, az ég és a föld ügyei között. Igaz, arra kéri őket,

²³ A nantes-i ediktummal kapcsolatban ld. a bevezetőt.

vegyenek rá minél több embert, hogy eljöjjenek a családjába vacsorájára, igaz, hogy helyenként szenvedélyes kifejezéseket is használ, de ez nem jelent mást, mint azt, hogy apostolaitól nagy buzgalmat vár, szó sincs arról, hogy valamiféle kényszerről beszélne. „Vegyétek rá őket!”, így szólt, és nem azt mondta „Kényszerítsétek őket!”. Ez utóbbi állítást mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy valóban voltak, akik visszautasították a meghívást, az ő helyükre másokat hívtak meg. Ha pedig az apostolok egyike-másika el akarta hagyni, ezekkel a gyengéd szavakkal fordult hozzá: „Csak nem akarsz te is elmenni?”. Hogyan is helyeselhetne volna a kényszert? Hiszen nem is annyira a tisztelet külsődleges jeleit várta el híveitől, hanem a hit odaadását. Az érdek vagy a félelem senkit sem tesz kereszténnyé, az igazi kereszténységhez hit kell. Az erőszak képes kikényszeríteni bárkiből a hit valamely külsődleges jelét, de nem bír meggyőző erővel. Nem ezen a módon akarta tehát Jézus növelni tanításának a lelkekre való befolyását, mi több: eltörölte azokat a büntetéseket, amelyeket a zsidó törvények szabtak ki a vallási rendelkezések megsértőire.¹

Következő példám hadd legyen az apai házat elhagyó tékozló fiú sorsa. Visszatérését mindenki türelmetlenül várja, de semmiféle kényszer nem sietteti.

Ez az Evangélium igazi szelleme. Hihetném azonban, hogy tévedek, hogy valamit rosszul értelmeztem, ha nem fedeztem volna fel ugyanezt a toleráns szellemet az Egyházatyák gondolkodásában. Meglepve fogja tapasztalni, hogy vallásunk alapítói milyen keményen védik a türelem gondolatát.

¹ A zsidó vallás törvényei nem használhatók fel érvként a tolerancia ellen, a zsidó nép királya ugyanis nem volt más, mint maga az Isten. A vallás és az állam tehát szükségszerűen össze volt fonódva. Az isteni törvények megsértése így logikusan felségsértésszámba is ment egyben. Meg kell jegyeznünk egyébként, hogy ezek a törvények csak azokra vonatkoztak, akik önként alávetették magukat nekik. Engedtessek meg, hogy megjegyezzem azt is, hogy a zsidó vallás kifejezetten türelmes volt a szorosan vett vallási spekuláció iránt, ennek legszebb példája a tolerált szadduccus nézetrendszer, amely tagadta a testi feltámadást.

Tertullianus szerint „istentelenség elvenni a vallás szabadságát, istentelenség megbéklyózni az Úrról való gondolkodást, istentelenség megakadályozni valakit, hogy azt az Istent imádjá, amelyik neki tetszik, és istentelenség ráerőszakolni valakire egy olyan hitet, amelyet nem akar követni. Mit számít nekünk a másik hite? Az erőnek semmi köze a valláshoz, egy vallást szabad akaratunkból kell követni, vagy sehogy.”

„Minden vallás sajátja – így Athanasius – a meggyőzés és a meggyőződés, de nem így a kényszerítés. Ezt akarta Jézus megértetni velünk, amikor így szólt a tömeghez: »Ha akartok, kövessetek!«”

Szent Ambrus véleménye szerint „a hit szülőanyja az akarat, és nem a szükség”.

Az Aranyszájú azt kérdezi tőlünk: „kinek van joga bárkit olyasvalamire kényszeríteni, amit az nem akar?”

Theophilaktész közli, hogy „senki hitét nem szándékozik irányítani, annak önkéntesnek kell lennie, különben is, kinek van joga ahhoz, hogy valakit erőszakkal más hitre kényszerítsen?”

Mégis, talán Lactantius véleménye a legeggyértelműbb: „A vallást nem helyezhetjük a gyilkosság, az üldözés, a bűn védelme alá, csak a misztérium, a türelem, a hit óvhatják. Ha kínzással akarjátok védeni a vallást, az ellenkezőjét éritek csak el; beszennyezitek, megsértitek rendelkezéseit. A vallásnál semminek sem kell inkább az önkéntességen alapulnia. Senkitől sem kérhetjük, hogy akarata ellenére imádjá Istent. A vallás a szabadság igazi székhelye.”

„Meg kell értened – szólt Szt. Hilárius Constantinus császárhoz –, hogy ezen a téren nem kényszeríthetünk senkit, a te feladatod annak biztosítására korlátozódik, hogy minden alattvalód élvezhesse a szabad vallásválasztás jogát... Minden nép válassza erkölcsi és szellemi vezetőjének azt, aki neki tetszik... így elkerülhetők a viszályok és az aljas suttogások... Maga az Úr is visszautasított minden erővel kikényszerített tiszteletadást. Ha erőszakot alkalmaznánk tehát igaz hitünk terjesztésére, püspökeink szólásra emelkednének, és a következőket hoznák tudomásunkra: »Az Úr minden földi ember Istene, akinek semmi szüksége sincs az erővel kikényszerített hódolat tanúságára; nem fogad el semmiféle ilyen hitvallást, nem megcsalunk kell őt, hanem szolgálunk, nem az ő,

hanem a mi épülésünk, ha imádjuk őt. Csak azokat fogadhatja az Úr, akik ezt valóban akarják, csak azokat hallgatja meg, akik tiszta szívből imádkoznak, csak azokat veszi számba keresztényként, akik valóban hisznek.«¹

„Ó fájdalom! – teszi hozzá Lactantius – földi halandók próbálják védeni az Úr hitét!”

Maga Szent Ágoston, aki pedig nem szelídségéről híres, így szól egy manicheusokhoz frott levelében: „Csak azok szónokoljanak parazsat fújva ellenetek, akik elfelejtik, milyen nehéz is megtalálni az igazságot és elkerülni a tévelygést. Én sohasem fogok az erőszak hangján szólni, ha veletek vitázom, tartozom nektek ugyanis azzal a szelídséggel, amelyet az én irányomban tanúsítottak más keresztények, amikor még én is vak és tévelygő voltam.”

Az Atyák mindig a türelem nyelvén szóltak tehát, remélem ennyi elég bizonyításul. Pedig csak röviden idéztem őket, hogy ne kelljen magamat ismételtetnem. Műveiket majdnem kizárólagosan akkor írták, amikor a pogányok üldözték a mi, akkor még törekeny keresztény hitünket. Bár az igazak már akkor is érzékelték a különbséget a pogány hitek hazug volta és a kereszténység mély igazsága között, Atyáink mégsem a következő szavakkal fordultak az őket üldöző pogány uralkodókhoz: „Tévedtek, ha az erőszak eszközeivel próbáljátok elfojtani azt a vallást, amelyet a Mindenható adott nekünk, hiszen az erőszaknak csak az igazságot szabad szolgálnia, az igazság letéteményesei pedig mi vagyunk.” Nem, nem ezzel a fegyverrel éltek, nem így szálltak szembe az intolerancia tobzódásával. Az üldözéssel mint eszközzel, a szellemnek parancsolni szándékozó közhatalommal, a lelkiismeret ellen való erőszakos tértféréssel, röviden szólva a KÉNYSZERREL szálltak szembe, úgy tekintették, mint a hamis vallások legbiztosabb ismertetőjegyét.

¹ Ezt az érvet még ma is minden, főként a muszlimokkal vitakozó keresztény író felhasználja. Keresztény testvéreink fényesen bizonyítják ezekben az írásokban, hogy egy vallás, amelyet apostolai karddal a kezükben terjesztenek, nem lehet igaz vallás, csak csalás és szemfényvesztés. A Mohamed által kiontott vér ékes tanúság hite igazsága ellen, nem hozunk-e hozzá hasonlóan szégyent keresztény hitünkre, ha intoleranciát

A nyugati egyház leghíresebb szentjének története szép példáját adja a dolgok ilyenén való felfogásának. Szent Márton szilárd elhatározással nem volt hajlandó szóbaállni azon spanyol püspökökkel, akik Maximus császártól a priscillánusok²⁴ halálos ítéletét próbálták kierőszakolni. Később – az uralkodó kérésére, és azért, hogy megmentse a halálraítéltek életét – hajlandó volt ugyan megmásítani ezen elhatározását, de életfőri tudomásunkra hozzák, hogy később keserűen megbánta ezt a cselekedetét: „olyannyira szörnyűnek tűnt szemében (így Fleury abbé²⁵), hogy a püspökök okozták e szerencsétlenek halálát, még akkor is, ha szektájuk a gyűlöletes manicheusok egy leágazása volt.”

Jól tudom, hogy az elkövetkező időkben az egyház jó néhány túlbuzgó híve az uralkodók beavatkozását kérte az eretnekek ellen, de ha ez dicséretére is válik hitüknek, szégyene viszont a keresztényi karitásnak. Voltak tehát püspökök, akik a későbbi századokban az egyház ügyére csak szégyent hozó, nagyon is alantas, nagyon is emberi okokból közvetlenül is érdekeltté tették az uralkodókat a vallás ügyeiben. Az ő példájuk azonban nem bírhat meggyőző erővel, hiszen az Egyházatyák kora időben jóval közelebb állt Jézushoz, a keresztény tanítás akkor még jóval tisztább, a hit az emberi szenvedélyektől jóval mentesebb volt. A

hirdetünk?

²⁴ A priscillánusok Priscillianus követői, ő egy 4. századi spanyol püspök, aki személyesen nem keveredett ugyan konfliktusba az orthodoxiával, követői viszont már mint eretnekek szerepelnek. A teljes tisztaságot hitték, a földi dolgok, a házasság, a testmegvetését, teljes aszketizmust hirdették. Az evilági dolgok ilyenén megvetése teszi lehetővé, hogy sokan a manicheizmushoz kapcsolják őket, noha teológiailag semmi közük Mani követőihez.

²⁵ Fleury, Claude (1640–1723), nem azonos Fleury kardinálissal, aki a Régenség idején államminiszter. A mi Fleury-nk jogtudós, pap, XV. Lajos gyóntatója, a nagy Fénelon tanítványa, számos vallási, erkölcsi és jogtörténeti munka szerzője. Az itt idézett Egyháztörténetet 1691 és 1720 között írta, 20 kötetben jelent meg. A mű abszolút gallikán szellemben született, talán éppen ez az élesen pápaellenes hangvétel az óriási franciaországi siker oka.

toledoí²⁶ zsinat megtiltja, hogy bárkit is erőszakkal nyerjünk meg a hitnek. Jimenez²⁷ vétkes túlbuzgóságában áthágja ezeket a rendelkezéseket, de ez nem befolyásolja a rendeletek örökérvényű igazságosságát.

Előadásom nem más, Uram, mint a tolerancia ellentámadása azok ellen, akik azt hiszik, hogy ahhoz, hogy jó keresztények legyenek, üldözniök kell minden más hitet. Nem marad más feladat számomra, mint az, hogy megoldási javaslatokat tegyek azokra a nehézségekre, amelyek az általam vázolt elvekből vagy azok következményeiből származnak.

„Hogyan! – kérdezhetnék sokan –, a lélek üdvössége nem volna tehát elég érdekes kérdés ahhoz, hogy érdemes legyen az uralkodó figyelmére? Nem kötelessége-e latba vetni egész hatalmát, hogy visszatérítse alattvalóit az igaz útra? Ennek a feladatának pedig hogyan tehetne eleget egy toleráns uralkodó?”

Ha egy dolog hasznossága törvényessé tenne a hasznos célhoz vezető minden eszközt, bárki így szólhatna szomszédjához: „Légy katolikus, vagy megöllek!” Hiába is vetnének közbe, hogy az egyénnek alapvetően nincs rendelkezési joga mások élete felett. Ez a példa jól mutatja, hogy a hasznosság önmagában nem ad semmiféle jogot, még az uralkodónak sem, hogy olyat tegyen, ami nem tartozik jogkörébe. Bármilyen előnyös színben is tűnnének fel ezek a jogok, végeredményben mégiscsak bitorlást jelentenek. Semmi sem veszélyesebb annál az elvnel, amely feljogosít arra, hogy valaki hasznos próbáljon lenni egy felebarátjának, akár ez

²⁶ Toledo a kereszténység korai szakaszában összesen 18 alkalommal volt kisebb-nagyobb jelentőségű zsinatok helyszíne; jóval hírhedtebb viszont arról, hogy itt gyulladtak ki először az Inkvizíció máglyái, amelyek menekülésre vagy felszíni áttérésre kényszerítik a város gazdag és roppantul kulturált zsidó és mór lakosságát. Mivel az újkorban is számtalan zsinat helyszíne volt, nehéz megmondani, hogy Turgot pontosan melyikre is gondolt.

²⁷ Jimenez de Cisneros (1436–1517), Spanyolország bíborosa és főinkvizítora. Katolikus Ferdinánddal együttműködve dolgozzák ki ezt a kegyetlen rendszert, amelynek felmérhetetlen számú mór és zsidó esik áldozatul. Nem lehet ugyanakkor nem ejteni szót műveltségéről, és arról, hogy kapcsolatban állt Erazmussal, a spanyol kultúra pedig számos iskola és egyetem alapítását köszönheti neki. Ellentmondásos személyiség tehát.

utóbbi akarata ellenére is. Mindenki a maga üdvéért tevékenykedjen, lehetetlen és veszélyes dolog ezt a jogot a hatalom számára elérhetővé tenni: lehetetlen, mert nem lehet valaki keresztény csak azért, mert uralkodója így akarta; veszélyes, mert így az emberek, földi létük minden pillanatában valamiféle zaklatásnak lennének kitéve. Ne felejtjük el azt sem, hogy ha a királyi beavatkozás elve a vallás kérdéseibe legitim lenne, az uralkodó kénytelen lenne alattvalóit olyan mindennapi kis bűnökért is büntetni, mint például a hazugság, a tivornyázás, hiszen ezek a vétségek éppoly lehetetlenné teszik az üdvözülést, mint bármelyik eretnokség. Úgy vélem tehát, hogy kézenfekvő a következtetés: zsarnoknak tekintjük az uralkodót, aki keményen büntet egy egyszerű kis hazugságot, hogyan dicsérhetnénk tehát akkor, ha kegyetlenül bánik a tévelygőkkel? Vagy talán a keresztény karitás ellen elkövetett vétségek könnyebben megbocsáthatóak, kevésbé ártalmasak az üdvösségre nézve, mint a hit ellen elkövetettek?

Mások a következő ellenvetést tették elveimmel kapcsolatban: „Nem az uralkodó dönt úgy, hogy beavatkozik a vallás kérdéseibe, hanem csak követi és végrehajtja a Egyház utasításait. A tridenti zsinat proskribálta a protestánsokat, a Constitution¹ proskribálta a janzenistákat, az uralkodó nem tett, és nem tehetett mást, mint hogy az állam törvényei közé emelte ezeket a határozatokat. Akik megszegik őket, az állam törvényeit szegik meg, ergo büntethetőek, anélkül, hogy a királyt bármiféle jogbitorlással vádolnánk.”

A kérdés tehát az, van-e az uralkodónak joga arra, hogy a Tridentinum vagy a Constitution rendelkezéseit az állam törvényeivé tegye? Ismét csak az Egyházatyákra hivatkozhatom: ők nem szándékoztak rávenni pogány uraikat arra, hogy azok az Evangéliumot a Birodalom új alaptörvényévé tegyék. Egyetlenegy kéréssel fordultak hozzájuk: szabadon akarták gyakorolni hitüket, és hálatalt szívvel mondtak köszönetet, ha részesültek ebben a kegyben. Mindig a kereszténység eme korai

¹ A Constitution a bevezetőben említett Unigenitus kezdetű pápai bulla alkalmazása Franciaországban.

szakaszához kell fordulnunk, ha meg akarjuk húzni a kétféle tolerancia határait. Amikor ugyanis már az uralkodók is keresztények, a püspökök – azért, hogy nagyobb befolyásuk legyen az állam életére – felkérték őket, hogy egyházi vonatkozású határozataik váljanak egyben az állam törvényeivé is. Az uralkodók pedig két okból érezték szükségesnek, hogy e kegyet ne tagadják meg püspökeiktől: egyrészt buzgón hittek, másrészt pedig meg voltak győződve arról, hogy ezzel jó alkalmuk nyílik alattvalóik szorosabb ellenőrzésére. Mindkét fél hibát követett el, mind a püspökök, mind a fejedelmek olyan jogokat tulajdonítottak maguknak, amelyek valójában nem illetik meg őket; ugyanakkor a másik fél bitorlása megrövidítette mindkét felet valódi jogaiban. Nem tehet eleget egy törvény létrehozói eredeti szándékainak, ha egyszerre az Egyház és az Állam törvénye.

Ha visszatérünk a dolgok eredeti állásához, a vallást mindig olyannak fogjuk látni, amilyennek az rendeltetett: a földi kormányzattól való teljes különállásában. Törődjön az Egyház a lelkek üdvével, legyen a Birodalom gondja a nép földi boldogulása, a két szféra törvényei pedig legyenek egymástól a lehető legteljesebb módon elválasztva. Ha egy uralkodó az Egyház bizonyos dekrétumait az állam törvényeinek rangjára emeli, ezzel nem az Egyház jogait bitorolja, hiszen ezeket a hittételeket a vallás vezetői rögzítik. A bitorlást a néppel, alattvalóival szemben követi el, hiszen az általa, az uralkodó által az egyetlen igaznak elismert egyházhoz köti a polgárokat, kényszeríti őket hitükben, csak azért, mert neki személyesen ez a hit tűnik az igazinak. Hisz valamiben, hitét ráerőlteti másokra: vallási kérdésekbe való beavatkozása esetén tehát az uralkodó megsérti mások lelkiismeretének szabadságát. Hiszen ha Franciaország királya a tridenti határozatokat vagy a Constitutiont államának törvényeivé teheti, miért ne cselekedhetne ugyanígy az angol király vagy akár a török szultán; miért ne favorizálhatnák ők is saját vallásukat? Ez a gondolat felháborít minket, hiszen ebben az esetben katolikus hittársaink lennének az üldözöttek; legyünk következetesek, és háborodjunk fel akkor is, amikor ránk nem az üldözött, hanem az üldöző szerepe jutna.

Milyen további ellenvetés lehetséges elveimmel szemben? „Azí jelentené mindez, hogy a fejedelem kénytelen minden, országában honos

hitet tolerálni? Bele kell hogy értsük ebbe azokat a vallásokat is, amelyeknek tanításai nyilvánvalóan ellentétesek a társadalom érdekeivel, példának okáért emberáldozatot követelnek híveiktől?”

Isten mentsen attól, hogy valaha is ilyen elvetemült elvek védelmezőjéül szegődjek! Úgy gondolom ugyanis, hogy a vallásnak van egy olyan aspektusa, amely iránt az állam jogosult, sőt köteles érdeklődést mutatni: ez pedig nem más, mint a konkrét cselekedetek kérdése. A szoros értelemben vett vallási doktrína, az erkölcs, mivel tisztán spekulatív tényezők, közömbösen kell hogy hagyják az államot. A cselekedetek viszont mérhetően vagy szolgálják az állam javát, vagy nem. Ha bizonyos tettek nem ellentétesek az állam érdekeivel, akkor senkinek semmiféle jogalapra hivatkozva sincs joga tiltani őket. Ha viszont sértik az állam érdekeit, akkor kézenfekvő, hogy nem szabad őket engedélyezni. Nem érinti példának okáért az államot, ha nap mint nap rituális mosdással tisztítom meg testemet a Föld piszkától. Az illetén cselekedetek sokak szemében felületesnek tűnhetnek ugyan, de semmiképpen sem veszélyesek, következésképpen nem is tilthatja meg nekem senki. Egészen más viszont a helyzet, ha hitem azt parancsolja, hogy minden áldott nap mások frissen kiontott vérében mossam tisztára kezeimet. Ha tehát olyan vallást prédikálnék, amely ezt előírja híveinek, uralkodóm jogosult, sőt köteles lenne ezt megtiltani nekem, de ebben az esetben sem mint vallási cselekedet, hanem mint köztörvényes bűn kerülne cselekedetem illetén elbírálás alá, hiszen mindenki tisztában van azzal, hogy gyilkolni vétek. Az uralkodók jogosultak alattvalóik cselekedetei felett ítélni, a nép viszont jogosult arra, hogy szabadon válassza meg, milyen úton-módon imádja az Örökkévalót.

Lássuk, mit hozhatnak még fel gondolatmenetem ellenzői: „Ha tehát az uralkodó köteles tolerálni az állam érdekeit közvetlenül nem sértő minden hitet, micsoda vallási tarkaságnak lesz színtere a társadalom! Fennállhat-e tartós béke a közösségen belül, ha mindenki más és más hitet vall, olyan hiteket, amelyek egymással éles ellentétben lehetnek? Nem szükséges feltétele-e a kormányzásnak a vallási egység? Hisz országunkban oly eleven még a vallásháborúk emléke!”

Tény, hogy az eretnokség számos háborúnak volt már forrása, de az igazi baj mindig az intolerancia miatt következett be. Az erőshítű ember meggyőződése, ha lehet, még szilárdabbá válik, ha erőszakkal próbálják nézetei megváltoztatására kényszeríteni. Makacssá válik, aztán a vakbuzgóság állapotába kerül, ez a vakbuzgóság pedig lángra gyújtja egész valóját. Át akarták téríteni egy másik hitre, de csak az ellenkező hatást érték el – dühöngő fanatikus válik belőle. Az emberek szemében felmérhetetlenül fontos, hogy szabadon formálhassanak véleményt a világról. Ha bárki megfosztja őket ettől a joguktól, a végtelenségig megvádítja őket, ha viszont lelkiismeretük szabadsága tiszteletben tartatik, nyugodtak, és a máshítűekkel szemben türelmesek maradnak (szolgáljanak erre például a strasbourg-i protestánsok). A vallásháborúk és zavargások igazi kiváltó oka a vallás erőszakos úton elért egysége, nem pedig türelmes sokszínűsége. A pogányok toleráltak különböző vallású népeket, éppígy tettek a kínaiak is, Poroszországban nem tiltott egyetlen kultusz sem, Hollandia pedig kifejezetten kedvező területe a vallási sokszínűségnek; ezen országok területén soha nem is dúlt vallásháború. Anglia és Franciaország ezzel szemben azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy területükön ne állhasson fenn egy vallásnál több – Párizs és London népe a vérével fizette meg az intoleranciát.

Ellenfeleim még nincsenek meggyőzve: „Nem válhatnak-e veszélyessé a minden vallás gyakorlatában nélkülözhetetlen gyülekezések és csoportosulások?”

Hívek vallási célból történő csoportosulása csak egy esetben válhat veszélyessé – ha betiltjuk őket. Akkor ugyanis a hívek elsődleges célja az lesz, hogy fenntartsák és megbosszulják elnyomott hitüket. Azt tanácsolom, hagyjuk meg az embereknek azt a szabadságot, hogy tetszésük szerint összegyűljenek és együttesen imádják az Urat; így, bármely kultuszról legyen is szó, gyülekezésük éppoly veszélytelen lesz, mint a jó katolikusoké. Minden vallásos hit szolgálhat lázadás ürügyeül, de egy hit sem torkollik elégedetlenségbe, ha szabadságot élvez. Ha mégis valamiféle felforgató szándék bújna meg a vallásos lepel alatt, az uralkodó természetesen jogosult lecsapni, amint a gonosz szándék nyilvánvalóvá válik. A protestánsok összejövetelei titkosak, hiszen tiltottak;

ha szabadon gyakorolhatnák vallásukat, csoportosulásaik éppoly nyitottak lennének, mint ma a katolikusokéi. Miért kellene egyébként azon a véleményen lennünk, hogy egy szekta összejövetele az államra nézve károsabb következményekkel járna, mint egy másiké? Ebben a megközelítésben azt állíthatnánk, hogy Angliában a katolikusok jelentik a veszélyt, Franciaországban a protestánsok, vagy általánosítva úgy fogalmazhatnánk, hogy mindenhol azok, akik nem osztják uralkodójuk vallási meggyőződését. Természetesen mindenféle, lázadást előkészítő, titkos összejövetelt fel szabad és fel kell oszlatni, de ez semmilyen értelemben sem vonatkozik a feltétlenül tolerálandó vallási összejövetelekre, amelyek az államot teljesen közömbösen kell hogy hagyják.

További lehetséges ellenvetés: „Nem volna-e lehetséges valamiféle középút: az üldözés és a teljes tolerancia között? Anélkül, hogy büntetésekhez volna joga folyamodni, nem zárhatná-e ki bizonyos hivatalok viseléséből a más hiten lévőket, vagy nem számúzhatné-e őket?”

Logikátlan ez a gondolatmenet, hiszen ha a fejedelemnek nem áll jogában súlyos büntetést kiszabni, akkor természetesen enyhébb megszorításokat sem alkalmazhat. Nemcsak alattvalói életével, de szabadságukkal, becsületükkel, vagyonukkal sem rendelkezhet korlátlanul. Ha egy uralkodó számúzhat egy janzenistát, akkor akár akár azt is parancsolhatná neki, hogy ne legyen többé janzenista. Ami pedig a tisztségek viselésének szabadságát illeti: egy dolog az, hogy az uralkodónak joga és kötelessége egy általa megbízhatónak vélt személynek ítélni egy rangot, egészen más dolog viszont testületileg alkalmatlannak ítélni polgárok egy bizonyos csoportját, akik pedig erény és rátermettség kérdésében nem feltétlenül alábbvalóak a fejedelem hittársainál. Ez gyakorlatilag a polgárok eme csoportjának megalázása. Márpedig van-e bárkinek is joga gyanakvással tekinteni egyes polgárokra, anélkül, hogy azok bármiben is vétkesek lennének? Hogyan vélekedünk itt, Franciaországban, az angol katolikusok hivatalviselési tilalmáról? Márpedig nem kell mást tennünk, mint lefordítanunk az ottani helyzetet helyi viszonyainkra.

Lépjünk tovább: „Nem jelentene-e a protestánsok kérdésében biztosított tolerancia egy bizonyos intoleranciát püspökeinkkel szemben;

hiszen így ők kötelezhetőek lennének arra, hogy akaratuk ellenére a protestánsokat a szentségekben részesítsék?”

Eszem ágában sincs tiszteletreméltó püspökeinket arra kötelezni, hogy olyasvalakiknek szolgáltassák ki a szentségeket, akiket nem találnak erre méltónak. Nem kívánok sem többet, sem kevesebbet annál, hogy ne a keresztség vagy a házasság szentsége határozza meg a polgárok jogállását. Kénytelen vagyok ismét a keresztyénység egy korábbi szakaszára visszautalni: a gyermekek törvényesnek számítottak, élvezhették atyai örökségüket ezen szentségek nélkül is. A szentségeken kívül számos módja van még a polgári jogállás rendezésének.

„Kénytelen lesz tehát a fejedelem eltérni, hogy alattvalóit a püspökök vallási kérdésekben zaklassák, hogy uralják híveik lelkiismeretét, hogy adott esetben megtagadják a janzenistáktól a szentségeket?”

Igen, a fejedelem köteles eltérni azt, amit csak az Egyház jogainak bitorlása és alattvalói zaklatása árán akadályozhat meg. Fel nem foghatom, hogyan képzelik egyesek, hogy az uralkodó felszólíthatná bármely püspökét arra, hogy szolgáltassa ki a szentségeket egy janzenistának! Nincs joga felszólítani a papokat arra, hogy a szentségekre méltónak ítéljék a janzenistákat, de arra sincs, hogy a szentségekben nem részesültek számára lehetetlenné tegye állampolgári jogaik gyakorlását. Mindkét végletes cselekedet meghaladja jogkörét. A püspökök jogosan utasíthatnák vissza, ha az uralkodó ilyen paranccsal hozakodna elő, de az elutasító válasz nem a királyi hatalomra vonatkozna; ha pedig a püspökök az elutasítást sértésekkel fűszereznék, a király immár jogosan lépne fel ellenük, hiszen egy templomból éppoly kevésbé szabad tiszteletlen hangot használni a királlyal szemben, mint az utcáról. Megengedhetetlen, hogy a királyi parancsra a válasz engedetlenség legyen, jobb tehát, ha az

uralkodó nem hozza magát olyan helyzetbe, hogy parancsa esetleg nem teljesül.²⁹

„A király tehát semmiféle felügyeleti joggal nem rendelkezik országának vallásai felett. Ha tehát, véletlenül, az állam biztonságát veszélyeztető vallási disputa talál kerekedni, az ön elvei szerint teljes passzivitásra van ítéelve.”

Tisztázzuk, mit értünk felügyeleti jogon? A dogmák felügyeletét? A vélemény úgyis olyan természetű dolog, amely független mindenféle hatalomtól, nem hallgat a parancsszóra, csak a meggyőződés változtathatja meg. A kultusz felügyeletét? Hiszen a kultusz valójában a dogma részét képezi: a ceremóniák, a vallás gyakorlata, minden hiten belül

²⁹ Szerény művem olvasása után sokan megkérdezték tőlem, jogában áll-e az uralkodónak hogy megtagadja a temetkezés jogát azoktól, akik szegényt hoztak magukra vagy családjukra. Válaszom így szól: A temetkezés kérdését három szempontból közelíthetjük meg: a természet, a társadalom és a vallás szempontjából.

Lássuk először a kérdés társadalmi aspektusát; egy ember halála után testének káros gígőzőlgései megfertőznék a levegőt, eltemetése az egyetlen biztos módszer az élők megóvására a fertőzésektől. Ez magyarázza a temetés szokásának létrejöttét szigorúan társadalmi nézőpontból is. A haza jötevőit, az igazán nagy embereket még haláluk után is honorálják porhüvelyük tiszteletével, ez a gondolat hívta életre a csodálatos síremlékeket, Egyiptom piramisait, a díszes római urnákat; innen származik a díszes temetkezés dicsfénye, és logikusan, az elhantolatlan test halál utáni sértésként felfogása. A temetkezés kérdésében az emberiség sokáig csak az élők érdekeire volt tekintettel, a vallás azonban felmagasztosította gondolatainkat, mióta keresztények vagyunk, jobban becsüljük halottainkat, az Úr iránta való haragját mérsékelni próbáljuk imáinkkal. A temetkezés kérdésében tehát éles választóvonal húzható, hogy világossá váljék, meddig és milyen mértékben tartozik egy halott elhantolása a világi tisztviselők hatáskörébe, és honnantól kezdve vallási kérdés, amibe viszont már semmiféle beleszólása sincs az uralkodónak.

A test földbe helyezése, a szigorúan világi értelemben vett pompa tehát a közhatalom hatáskörébe tartozhat, az imák, a ceremóniák, a szakrális mozzanatok viszont csakis az Egyházra tartoznak. Tisztelnünk kell ezt a distinkciót, a közhatalom nem kényszerítheti az Egyházat, hogy saját fiának tekintsen és keresztényi pompával temessen el valakit, akit pedig vallási okokból erre méltatlannak talál, azt viszont az Egyháznak nincs joga megakadályozni, hogy bármilyen tévelygő bűnösről lett legyen szó, halála után ne kaphasson tisztes polgári temetést.

jelentős, éppen ezért jól szabályozott kérdések, a mise különböző megítélése legalább olyan mértékben elválaszt minket a protestánsoktól, mint a gyónás vagy a valódi jelenlét kérdésében vallott különbségek. Ha valaki a legkisebb részletkérdésben akár megpróbálná meghatározni, hogyan kell imádnunk az Urat, lelkiismeretünk szabadságát sértené meg vele. Természetesen helyénvaló, hogy az egyén számára nem közömbösek az Istenre vonatkozó spekulációk, illetve maga a kultusz. Egészen más viszont az állam helyzete: totális közönyt kell tanúsítania a vallás kérdései iránt, hiszen nem a dogmák döntenek el, hogy valaki államának jó vagy éppen rossz polgára. Egy adott vallás erkölcsi és papjai felett természetesen rendelkezik bizonyos ellenőrzési joggal a fejedelem, de ez a jog nem sértheti a polgári értelmű tolerancia elvét. Már nem egy alkalommal kifejtettem, hogy szigorúan tiltani kell minden, az állam érdekeivel ellentétes cselekedetet. A tiltás szükségessége szempontjából abszolút másodrendű kérdés, hogy az elkövetett vallási indítékú vagy sem, az uralkodó döntésének egyetlen kritériuma a cselekedet társadalmi vonatkozása lehet. A bölcs fejedelem tilt mindent, ami káros alattvalói földi boldogulása szempontjából, tolerál viszont mindent, ami ebből a szempontból közömbös. A tiltás vagy az engedékenység kritériuma viszont mindig csak az alattvalók világi boldogulása lehet, sohasem a lelkek üdvössége. Az alattvalók véleménye egy adott kérdéstről nem lehet uralkodója véleményének függvénye, de az a tény, hogy valakinek véleménye van, nem menti fel az alól hogy köteles engedelmességet tenni a törvényeknek. Példának okáért az uralkodó köteles engedélyezni, hogy alattvalói Mohamed prófétaágában higgyenek, de ez nem jelenti azt, hogy köteles lenne egyúttal tolerálni a többnejűséget is. Jogtalanság lenne bárkit is arra kényszeríteni, hogy eredendően rossznak és elítélendőnek ítélje ezt a szokást, de az állam érdekeit szem előtt tartva a fejedelem mégis megtilthatja gyakorlatát. Ebből a szempontból teljesen másodlagos, hogy mit is ír a Korán, a tiltás oka csakis az lehet, hogy a társadalom érdekeit sértené a többnejűség tolerálása. Hiszen a rajtacsípett tolvajt sem az Evangélium megsértéséért ítélik el, a vád ellene nem az, hogy rossz keresztény, hanem az, hogy rossz polgára államának. Ami mindebből egy adott vallás előjáróira vonatkozik: egy állampolgár sem kér-

dőjelezheti meg, hogy a fejedelem parancsai rá is vonatkoznak, a magas papi tisztség nem ment fel senkit állampolgári kötelezettségei alól, hiszen papjaink Isten előtt csak a lélek és szellem dolgaiért felelősek, társadalmi téren viszont ők is csak alattvalók, semmivel sem jár nekik a szabadságnak nagyobb foka, mint bárki másnak. Ha vallási nézeteltérések fennakadást okoznak a társadalom és az állam érdekében, természetesen jogos a beavatkozás a fejedelem részéről, de vigyáznia kell, nem tévedhet a beavatkozás módjában: nem szabad belekeverednie a vitába, nem szabad részrehajlóan döntenie. A vallásháborúk egyetlen oka az volt, hogy egyes szekták jogtalan kedvezményekben részesültek, ez a részrehajlás növelte a hívekben saját fontosságuk érzését, mélyen bántotta viszont riválisaik igazságérzetét, felfokozódtak a szenvedélyek, a békés megoldás lehetetlenné vált. A fejedelem hatásköre ilyen kérdésekben elég korlátozott tehát: tolerálnia kell minden véleményt, de kiszűrni és lehetetlenné tenni minden káros cselekedetet.

„Azzal, hogy ön helyteleníti a Parlamentek magatartását, megsemmisíti ezen intézmény tekintélyét.”

Szó sincs erről, én őszinte tisztelője vagyok a Parlamentek végtelen bölcsességének. Úgy vélem, igen helyes szellemben cselekszenek, amikor felpanaszolják a király előtt a lelkiismereti szabadságukban megsértett polgárok sorsát. Mi több, arról is meg vagyok győződve, hogy ha egyszer a Constitution az állam törvényeinek magasságába emelkedett, akkor a Parlament képviselői igen helyesen járnak el, ha figyelemmel kísérik annak végrehajtását; ha pedig elfogadnánk azt a tételt, hogy a közhatalom valamilyen módon rendelkezhetne a szentségek felől, jobb lenne, ha ezt a jogot inkább a Parlamentek, mint a Királyi Tanács gyakorolná. Bevallom viszont, hogy sokkal üdvösebbnek találnám a helyzetet, ha a Constitution nem lett volna az állam jogrendszerének része, ha a Parlamentek nem próbálták volna bizonyítani, hogy még az Egyháznak sem igazi törvénye (mintha bizony a két dolog szorosan összefüggne). Sokkal előrébb tartanánk, ha a király meghagyta volna püspökeinek a szentségek felett való rendelkezést, anélkül, hogy ez a pusztán vallási kérdés bármiben is módosítaná alattvalói jogi helyzetét; röviden szólva azt láttam volna a legjobb megoldásnak, hogy egy, a tolerancia szellemében

fogant rendelet meghagyta volna a magisztrátusok bírói függetlenségét, anélkül, hogy intoleráns vallásüldözőkké tette volna őket.

„Egy ilyen rendelettel a felek mindegyike elégedetlen lenne: a püspökök úgy vélnék, hogy királyuk nem szenteli a kellő buzgalmat a hit kérdéseinek; a Parlamentek úgy gondolnák, hogy elvesztettek valamennyit az őket megillető jogokból; a janzenisták pedig azt panasznák fel, hogy továbbra sem részesülhetnek a szentségekben.”

Természetes, hogy először minden fél haraggal fogadná a döntést, hiszen mindegyikük elvesztené azon jogait, amelyeket eddig csak bitorolt. De higgye el, nagyon kellemes dolog birtokolni minden minket megillető jogot, ugyanakkor nem bitorolni egyet sem. Ezen felismerés után a vitatkozó felek mindegyike biztosan hálás lesz urának a bölcs döntésért.

Sötétebb időkben joggal félhettünk volna attól, mi is lenne az egyház hozzáállása egy hasonló döntéshez. Mára azonban olyan felvilágosulttá vált ez az intézmény, hogy nem kell attól tartanunk, hogy egy toleráns uralkodót hitbeli lanyhasággal vádolna meg.

A Parlamentek egyetlen vágya az, hogy a nép zavartalanul élhessen, ők maguk pedig továbbra is gyakorolhassák a rájuk bízott hatalmat. Ha püspökök nem élnek majd vissza hatalmukkal, biztosak lehetünk abban, hogy a Parlamentek sem fogják megkérdőjelezni a fennálló helyzetet.

A janzenistáknak sincs másra szükségük, mint toleranciára. Elég arra gondolnunk, hogy írásaikban mindig a tolerancia dicséretét zengik. Lelkes a hangvétele annak a *Nouvelles Ecclésiastiques*³⁰-ben megjelent cikknek is, amely a császárnő ediktumát kommentálja. Hazánkban sokan ítélik bölcsnek a rendeletet, de inkább csak terméketlen csodálatot vált ki belőlünk, és nem hagyjuk magunkat a jó útra téríteni általa. Pedig biztosak lehetünk abban, hogy a Constitutiont ellenzők csak polgári jogukat akarják élvezni; a szentségekből való kizárattatás véleményem szerint jóval kevésbé fáj nekik, mint az államtól való üldöztetés.

³⁰ *Nouvelles Ecclésiastiques*, Egyházi Híradó, avagy az Unigenitus bulla története, korabeli „szamizdat”, titokban, 1728–1803 között terjesztett gallikán–janzenista szellemű, élesen pápa- és jezsuitaellenes nyomtatványsorozat.

Szó sincs tehát arról, hogy a felek bármelyike is elégedetlen lenne egy alapvetően helyes döntés után. Püspökeink hálásak lennének a királynak, hogy meghagyta őket a vallás irányításában, a Parlamentek megköszönnék, hogy a király továbbra is rájuk bízta hatalmának egy részét, a janzenisták pedig megkönnyebbülnének, hiszen nem lennének többé kitéve semmiféle üldöztetésnek. Mindenki áldaná tehát a bölcs kormányzatot, amely lehetővé teszi, hogy a felek minden jogukat zavartalanul élvezhessék a továbbiakban.

Eredeti szándékom szerint itt akartam befejezni eszmefuttatásomat, de felötlött bennem néhány gondolat, amelyek segítségével, úgy remélem, érveimet plasztikusabbá tudom tenni ön előtt.

ELSŐ GONDOLAT: Franciaországban soha nem sikerült gyökeret vernie az inkvizíciónak, ennek a gyalázatos törvényszéknek, amely az isteni béke országát a vér és a fegyverek földjévé tette³¹. Gyalázatos ez az intézmény, de nem kevésbé gyalázatos maga az intolerancia, hiszen mindkettő ugyanazon az elven alapul. Borzalmasak az Inkvizíció börtönei, de hazánkban is lehetett már hallani olyanok sóhajtozását cellák falai mögül, akik vallási meggyőződésük miatt kerültek oda. Ha tisztában vagyunk az Inkvizíció gyalázatos voltával, hogyan engedhetjük meg magunknak az intoleráns viselkedést? Ha szörnyülködünk, amikor az Egyház kényszert alkalmaz a lelkekkel szemben, miért adnánk meg ugyanazt a jogot az uralkodónak? Ha elítéljük az Itáliában és Spanyolországban zajló erőszakot, akkor kötelesek vagyunk honfitársaink sorsát is ugyanazzal a keresztényi szeretettel megítélni.

MÁSODIK GONDOLAT: Uram, bizonyára nem felejtette még el, hogy számos alkalommal idéztem fel az Egyház történetének korai szakaszát, azt az időszakot, amikor az uralkodók még nem voltak keresztények, azért, hogy így bizonyítsam a tolerancia szükségességét, valamint azt, hogy az uralkodónak nincs joga világi hatalmával befolyásol-

³¹ Kevés olyan intézmény van a világon, amelyet a francia közvélemény, akár annak katolikus része, jobban gyűlölt volna a spanyol inkvizíciónál. A kor majdnem minden gondolkodója ujjong, hogy Franciaországban nem tudta soha megvetni a lábát ez a rettegett intézmény.

ni alattvalói hitét. Most engedtesék meg nekem, hogy ne időben, hanem térben kalandozzak el, hadd említsek meg egy olyan országot, amely nem janzenista, de nem is pápapárti: Berlinben a poroszok vallására nézve protestáns királya lehetővé tette a katolikusoknak, hogy templomot építsenek fővárosában. Tegyük fel, hogy a templomépítető katolikusok között találhatik néhány janzenista, akiknek papjai nem lesznek hajlandók kiszolgáltatni a szentségeket! Igencsak meglepődnénk, ha ez a protestáns király dönteni szándékozna a katolikusok közti vitás ügyekben. A vallási problémák lassan megoldódnak akkor is, ha nem avatkozik be a világi hatalom. Könnyen megtörténhet majd, hogy úgy rendeződik az ügy, hogy a holland példát követve a janzenisták külön templomot építtetnek. Az is lehet, hogy éppúgy, mint a legkorábbi eretnekek esetében, a vélemények közötti éles határvonalak elmosódnak, és újra helyreáll majd az egység. Akárhogyis forduljanak a körülmények, mindenképpen méltatlannak találánk, ha a protestáns uralkodó próbálná megoldani a kérdést, világi hatalmával visszaélve. Az uralkodó hite nem jogosult, de a gyakorlatban nem is képes befolyásolni az alattvalók hitét.

HARMADIK GONDOLAT: A lélek üdvét már elég régóta a test egészségével állítják párhuzamba, a püspökök gyakran a lélek orvosainak nevezik magukat. E felfogás szerint a tévelygés egyszerűen betegség, amely megtámadja a szellemet, azok pedig, akik a lelkek kormányzására hivatottak, kötelesek gyógymóddal szolgálni: visszavezetni a tévelygőket az egészség útjára. Felfedezhetünk tehát egy párhuzamot: lelke üdvének kérdéseiben mindenki annyira szabad, mennyire szabad a döntése egészségi állapotára vonatkozólag. Legyen egy gyógyszer bármilyen örvendetes hatású, mégis zsarnoknak neveznénk azt a fejedelmet, aki kötelezően – és kizárólagos érvénnyel – előírná minden alattvalójának.

Így válaszolhatnánk ennek a fejedelemnek: „A bizalmat nem lehet elrendelni, mindenki ura saját egészségének, senkit nem gyógyíthatunk akarata ellenére.” Azt mondanánk tehát, hogy ez a király igazságtalanságot követ el.

Ha ez a király még továbbmenne az igazságtalanságban, és elrendelné, hogy országának minden orvosa, minden egyes alkalommal csak ezt a csodálatos szert használja, a megszólított orvosok joggal

szegezhetnék vele szembe azt az érvet, hogy náluk jobban senki sem ismeri a gyógyszerek sajátosságait; egyébként nincs is minden betegségre egyformán gyógyító hatású szer, különböző esetekre különböző megoldásokat kell alkalmazni, de ennek eldöntésére is ők, az orvosok a legalkalmasabbak. Igazuk lenne akkor is, amikor lehetetlennek ítélnék azt is, hogy mindig mindenki egyformán viselkedjék. Jogosan jelentenék ki, hogy inkább alávetik magukat a kínhalálnak, minthogy olyan gyógyszert adjanak bárkinek, amelyik veszélyes is lehet.

Mit gondolna ön, Uram, arról a királyról, aki ezen érvek után is ragaszkodna parancsához? Valószínűleg úgy fogalmazna, hogy viselkedése teljesen ellentmond a józan észnek. Példázaomat mindenki értelmezze tetszése szerint, nem folytatom kifejtését, mivel nem akarom túlzott mértékben összekeverni az Ég és a Föld dolgait.

Azt hiszem, Uram, elég alaposan bizonyítottam a tolerancia szükségességét. Attól tartok, hogy ezek az elvek számos honfitársunkat nagyon felháborították volna száz évvel ezelőtt, napról napra felvilágosultabbak vagyunk azonban manapság, lassan megtanuljuk elválasztani azt, ami a vallásban igazán fontos, attól, ami csak gyarló emberi hozzátoldás. Jobban gyűlöljük az Inkvizíciót, mint bárki más; csodáljuk a császárnő toleranciáról szóló rendeletét; bármennyire is protestáns, bölcsnek gondoljuk a porosz király türelmes politikáját. A nantes-i ediktum visszavonása felháborít minket, biztosak vagyunk benne, hogy seregeink sem akarnak majd harcba menni protestáns honfitársaik ellen, teljes szívünkkel támogatjuk tehát a polgári értelmű toleranciát. Sok jelenkori írás hatására valljuk ezen nézeteket, reméljük, hogy az utánunk következő szerzők is sokban egy véleményen lesznek velünk.

Reméljük együtt, Uram, hogy írásaink hatására sokan szembenéznek végre önmagukkal, és szégyenkezni fognak régebbi nézeteik elvakultsága felett! Azt kívánom, hogy együtt mondhassuk a végre megváltozott vélemények aprópóján: ehhez a mi munkánk is hozzájárult!

Készült a JATE HÖK támogatásával.

A szövegszerkesztést a JATEPRINT,
a Bölcsészettudományi Kar Kiadványszerkesztősege végezte
WordPerfect 5.1 szövegszerkesztő programmal.

Készítette a JATEPress
6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30–34.
Felelős kiadó: Pándi Lajos
Felelős vezető: Szőnyi Etelka
Méret: A/5, példányszám: 300, munkaszám: 199/1996.

A Documenta Historica eddig megjelent számai:

1992

1. AZ 1887-ES FÖLDKÖZI-TENGERI EGYEZMÉNYEK. Fordította és sajtó alá rendezte: Nyemcsok Attila.
2. A TILSITI BÉKE (1807. JÚLIUS 7.). Fordította és sajtó alá rendezte: Szász Erzsébet.
3. TALLEYRAND, CHARLES-MAURICE: ÉRTEKEZÉS ANNAK ELŐNYEIRŐL, HOGY A JELEN KÖRÜLMÉNYEK KÖZÖTT ÚJ GYARMATOKAT SZEREZZÜNK. Fordította és sajtó alá rendezte: Szász Géza.
4. A SCHÖNBRUNNI BÉKE (1809. OKTÓBER 14.). Sajtó alá rendezte: Szász Erzsébet.
5. EDVARD BENEŠ: ZÚZZÁTOK SZÉT AUSZTRIA-MAGYARORSZÁGOT (A CSEH-SZLOVÁKOK ÁLDOZATÁNAK TÖRTÉNELMI BEMUTATÁSA). A szöveget kiadásra előkészítette: Gulyás László. (elfogyott)
6. KORAI ANGOLSZÁSZ TÖRVÉNYEK I. A KENTI TÖRVÉNYEK. Fordította és sajtó alá rendezte: Szántó Richárd.
7. AZ 1939-40-ES FINN-SZOVJET HÁBORÚ DOKUMENTUMAI. Fordította és sajtó alá rendezte: Engi Imre.
8. DOKUMENTUMOK AZ OROSZ-SZOVJET TÖREKVÉSEKRŐL A BOSZPORUSZ ÉS A DARDANELLÁK MEGSZERZÉSÉRE (KONSTANTINÁPOLY-EGYEZMÉNY, 1915; NÉMET-OROSZ TÁRGYALÁSOK, 1940). Fordította és sajtó alá rendezte: Boros Tamás.

1993

9. A BIRODALOM ÉS ÉSZTORSZÁG. A SZOVJET-ÉSZT SZERZŐDÉSEK MEGSZÜLETÉSÉNEK DOKUMENTUMAI (1939 SZEPTEMBER). Fordította és sajtó alá rendezte: Vandlík Krisztina.
10. EDWARD BALLIOL SKÓCIAI HADJÁRATA. RÉSZLETEK A LANERCOSTI KRÓNIKÁBÓL ÉS A BRIDLINGTONI KANONOK GESTÁJÁBÓL. Fordította és sajtó alá rendezte: Kiss Andrea.
11. AZ 1943 DECEMBERI BENEŠ-SZTÁLIN-MOLOTOV MEGBESZÉLÉSEK DOKUMENTUMAI. Fordította és sajtó alá rendezte: Gulyás László.
12. BÉKESZERZŐDÉS NAGY-BRITANNIA ÉS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK KÖZÖTT (1783. SZEPTEMBER 3.). Fordította és sajtó alá rendezte: Kőkény Andrea.
13. ÚJ BÉCSI TUDÓSÍTÁSOK A KIVÁLÓ SCHWARZENBERG GRÓFNAK A TATAI, VESZPRÉMI ÉS PALOTAI ERŐDÖK ÉS MÁS HELYEK ELFOGLALÁSÁRÓL, A SZIGETI ERŐD ÖSSZEOMLÁSÁRÓL ÉS A TÖRÖKORSZÁGBAN NAPRÓL-NAPRA ERŐSÖDŐ HANYATLÁSRÓL (1599). Fordította és sajtó alá rendezte: Lévai Judit.
14. 1789 FRANCIAORSZÁGA A PANASZOK TÜKRÉBEN. Fordította és sajtó alá rendezte: Gyuricza Róbert.

1994

15. AZ 1594-ES BIRODALMI GYŰLÉS HATÁROZATAI A MAGYAR HÁBORÚT ILLETŐEN. Fordította és sajtó alá rendezte: Wölflinger Ildikó.
16. VOLGAI NÉMET DOKUMENTUMOK (1918–1941). Fordította és sajtó alá rendezte: Opauszki István.
17. AZ 1916. ÉVI ARAB FELKELÉS KIÁLTVÁNYA. Fordította és sajtó alá rendezte: Ferwagner P. Ákos, Lőkös István.
18. A BAYEUX-I FALISZŐNYEG. Sajtó alá rendezte és az előszót írta: Varga Vanda Éva.

1995

19. A CONSTANTINUS-I ADOMÁNYLEVÉL (DONATIO CONSTANTINI – VIII. SZ.) Fordította, sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta: Piti Ferenc.
20. A HÉT SZIGET KÖZTÁRSASÁG ÉS KAPODISZTRIASZ. Fordította és sajtó alá rendezte: Szász Erzsébet.
21. A LENGYEL EMIGRÁNS KORMÁNY ÉS A SZOVJETUNIÓ KAPCSOLAT-FELVÉTELÉNEK DOKUMENTUMAI, 1941. Fordította és sajtó alá rendezte: Csősz László.
22. NÉMETORSZÁG KÉT MEGOSZTÁSI TERVE (MORGENTHAU-TERV, FRANKFURTI DOKUMENTUMOK). Fordította és sajtó alá rendezte: Mayer János.
23. EDVARD BENEŠ: ZÚZZÁTOK SZÉT AUSZTRIA – MAGYARORSZÁGOT. (ACSEH – SZLOVÁKOK ÁLDOZATÁNAK TÖRTÉNELMI BEMUTATÁSA). A szöveget kiadásra előkészítette: Gulyás László (az 5. sz. utánnomása).
24. AZ 1849-ES MAGYAR – VELENCEI SZERZŐDÉS. Fordította és sajtó alá rendezte: Krámlí Mihály.
25. AZ ANITTA-FELIRAT (I. E. 1600 KÖRÜL). Fordította és sajtó alá rendezte: Bolega Erika.

1996

26. A JERUZSÁLEMI SZENT JÁNOS LOVAGREND REGULÁJA. Fordította és sajtó alá rendezte: Homonnai Sarolta – Hunyadi Zsolt.
27. AZ AMERIKAI ALKOTMÁNYOZÁSI VITA: A FÖDERALISTÁK ÍRÁSÁBÓL (1787–1788). Fordította és sajtó alá rendezte: Berkes Timea.
28. FORRÁSOK A NÉMETEK SZOVJETUNIÓBA TÖRTÉNŐ KITELEPÍTÉSÉRŐL KÖZÉP-KELET EURÓPÁBÓL (1945–1953). Fordította és sajtó alá rendezte: Kötele Péter.
29. TURGOT: LEVELEK A TOLERANCIÁRÓL. Fordította és sajtó alá rendezte: Balázs Péter.

A megjelent számok darabonként 100 forintért (plusz postaköltség) megrendelhetők: Pándi Lajos, JATE Történeti Intézet, 6722 Szeged, Egyetem u. 2.